Open Access

Practical Rhetoric & Rhetorical Criticism

(Vol. 10(1), (Series 19): 1-22 (2025

DOI:10.30473/prl.2026.78796.2213

E-ISSN: 2676-4121 P-ISSN: 2676-413X

ORIGINAL ARTICLE

A Comparative Re-examination of the Definitions of "Tawẓīf (Employing)" and the Proposal of a Comprehensive Model for Its Analysis in Arabic, English, Indian, and Persian Rhetoric

Seyed Ali Sina Rakhshandemand*

1. Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

***Correspondence**
Seyed Ali Sina Rakhshandemand
Email:
s.a.s.rakhshandehmand@cfu.ac.ir

Receive Date: 23/ April /2025
Revise Date: 01/July /2025
Accept Date: 28/Aug /2025

How to cite
Rakhshandemand, S.A. S. (2025). A Comparative Re-examination of the Definitions of "Tawẓīf (Employing)" and the Proposal of a Comprehensive Model for Its Analysis in Arabic, English, Indian, and Persian Rhetoric. *Practical Rhetoric & Rhetorical Criticism*, 10(1), 1-22.

ABSTRACT

The rhetorical device known as tawẓīf ("employing") is among the intricate semantic figures that has been defined in diverse—and at times conflicting—ways within the traditions of Arabic, Persian, Indian, and English rhetoric. On the one hand, classical Arab rhetoricians such as Ibn Munqidh, Ibn Mālik, al-Khaṭīb al-Qazwīnī, and later commentators each approached this device from distinct analytical perspectives. Some, emphasizing lexical homonymy and the function of pronouns in shifting from one meaning to another, sought to formulate a syntactic–semantic framework for its interpretation. In Persian sources as well—particularly from the Safavid period onward—the definition of tawẓīf was largely derived from the Arabic tradition and centered on pronominal reference. On the other hand, a number of later Persian and Indian rhetoricians, by expanding the range of contextual indicators, proposing diverse sentence structures, or adopting more language-oriented analyses, extended the concept of tawẓīf toward domains bordering on double entendre (īhām), polysemy, or surface-level ellipsis.

Adopting a descriptive–analytical and comparative approach, the present study first undertakes a systematic collection and classification of definitions of tawẓīf in Arabic and English sources, and subsequently in Iranian and Indian Persian works. It demonstrates that three principal components—namely, a shared lexical form, semantic distribution through contextual indicators, and syntactic reference (particularly pronominal reference)—have historically constituted the criteria for identifying this rhetorical device. The study then critiques expansive modern interpretations that have occasionally conflated tawẓīf with īhām, syllepsis, or general polysemy, and seeks to redefine its theoretical boundaries.

The findings suggest that although certain Persian and Indian developments—especially Āzād Bilgrāmī's theory of ṣarf al-khazāna—have been valuable in opening new analytical perspectives for non-pronominal applications, a comprehensive and delimiting definition of tawẓīf must remain grounded in the simultaneous intention of more than one meaning from a single lexical item within a unified linguistic structure, supported by meaning-distributing contextual cues and a clear referential mechanism. Such a redefinition may provide a more coherent foundation for the rhetorical analysis of Persian and Qurʾānic texts in contemporary studies.

KEYWORDS
Rhetoric, Badīʿ, Tawẓīf, Comparative Study, Rhetorical Analysis, Re-examination.

Copyright © 2025, by the thor(s). Published by Payame Noor University, Tehran, Iran.
This is an open access article under the CC BY 4.0 license (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Extended Abstract

Introduction

The rhetorical figure of istikhdām (employment) is among the most subtle and contested semantic devices in classical rhetoric: a figure that operates at the threshold of word and meaning, and at the intersection of reference and resonance, producing an artful play of polysemy. First systematized in Arabic rhetoric and later received in Persian and Indo-Islamic traditions—and compared in English rhetorical studies with related phenomena such as syllepsis—this device has been defined in multiple, sometimes overlapping and sometimes conflicting ways. Such definitional plurality attests to the vitality of rhetorical thought, yet it has also obscured the boundaries of the figure, complicated its distinction from neighboring devices (e.g., īhām/double entendre, tawriya/equivocation, and general polysemy), and thus made a comparative re-examination both timely and necessary.

Within the Arabic tradition, rhetoricians such as Usāma ibn Munqidh, Ibn Mālik, al-Khaṭīb al-Qazwīnī, and later commentators approached istikhdām from distinct angles: some emphasized lexical homonymy and semantic transfer; others foregrounded syntactic mechanism and pronominal reference; still others sought to integrate syntactic configuration with semantic function into a coherent analytical framework. In the Persian rhetorical tradition—especially from the Safavid period onward—definitions largely echo Arabic formulations and tend toward pronoun-centered analyses. By contrast, later Persian and Indo-Islamic scholars exhibit a marked tendency to broaden the scope of operative clues, diversify sentential patterns, and advance language-oriented interpretations that bring istikhdām into proximity with īhām, ellipsis at the surface level, and polysemy. Notably, innovative proposals in the Indo-Islamic tradition—above all Āzād Bilgrāmī's theory of ṣarf al-khazāna—open new interpretive horizons by theorizing the simultaneous activation of multiple meanings and enabling non-pronominal readings of the device.

Methodology

Adopting a descriptive-analytical approach and a comparative method, the present study compiles, classifies, and systematically formulates definitions of istikhdām across Arabic, English, Persian (Iranian), and Indo-Islamic sources. It examines the principal criteria used to identify the figure and compares the theoretical approaches developed across these rhetorical traditions.

Findings

The study demonstrates that three foundational components—(1) a lexeme with shared or multiple meanings, (2) semantic distribution mediated by contextual clues, and (3) syntactic reference, especially via pronouns—have historically functioned as the principal criteria for identifying the device. The study also identifies differences in the scope of definitions, the types of clues that guide interpretation, and the mechanisms through which multiple meanings are activated. Pronoun-centered definitions offer precision and ease of identification, whereas clue-based expansive definitions provide broader coverage but face challenges in maintaining clear conceptual boundaries with adjacent rhetorical figures.

Accordingly, the shared core across definitions may be articulated as "the simultaneous activation of more than one intended meaning from a single lexical form, supported by distributing clues and a clear referential mechanism."

Discussion and Conclusion

The findings suggest that divergences among definitions stem less from substantive theoretical contradiction than from differences in analytical level (lexical, syntactic, semantic, and contextual), in the types of clues that guide interpretation, and in the mechanisms by which multiple meanings are activated. The study critiques expansive modern readings that risk conflating istikhdām with īhām, syllepsis, or general polysemy, and seeks to redraw its theoretical boundaries with greater precision.

On this basis, the article proposes a comprehensive model for analyzing istikhdām that systematically accounts for the interplay of lexeme and meaning, clue and reading, and reference and cohesion. The model seeks to preserve theoretical rigor while moving beyond the narrowness of restrictive definitions and the diffuseness of overly expansive interpretations.

This reconceptualization not only sharpens the distinction between istikhdām and neighboring devices such as īhām and general polysemy, but also provides a coherent foundation for analyzing Persian literary texts, Arabic rhetorical discourse, and cognate phenomena in English rhetoric.

In sum, by bringing precision into dialogue with scope, and tradition into conversation with innovation, this study offers a clarified portrait of a complex device: a figure in which a single form generates a plurality of meanings, and multiple meanings converge within a single form—where brevity and subtlety, suggestion and signification, converge in a balanced and artful rhetorical effect.

KEYWORDS
Rhetoric, Badīʿ, Tawẓīf, Comparative Study, Rhetorical Analysis, Re-examination.

دوفصلنامه علمی
بلاغت کاربردی و نقد بلاغی

سال دهم، شماره یکم، پیاپی نوزدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۴ (۲۲-۱)

DOI: 10.30473/prl.2026.78796.2213

E-ISSN: 2676-4121 P-ISSN: 2538-413X

«مقاله پژوهشی»

بازخوانی تطبیقیِ تعاریف «استخدام» و ارائۀ الگوی جامع برای تحلیل آن در بلاغت عربی، انگلیسی، هندی و فارسی

سید علی سینا رخشنده‌مند

گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

***نویسنده مسئول:** سید علی سینا رخشنده‌مند
رایانامه:
s.a.s.rakhshandehmand@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۶

استناد به این مقاله:
رخشنده‌مند، سید علی سینا (۱۴۰۴). بازخوانی تطبیقیِ تعاریف «استخدام» و ارائۀ الگوی جامع برای تحلیل آن در بلاغت عربی، انگلیسی، هندی و فارسی. *دوفصلنامه علمی بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، ۱۰(۱)، ۲۲-۱.

چکیده

صنعت بلاغی «استخدام» از جمله آرایه‌های پیچیدۀ معنوی است که در سنت بلاغت عربی، فارسی، هندی و انگلیسی با تعاریف گوناگون و گاه متعارض صورت‌بندی شده است. از یک‌سو، بلاغیان کلاسیک عرب همچون ابن منقذ، ابن مالک، خطیب قزوینی و شارحان متأخر، هر یک با رویکردی متفاوت به تحلیل این صنعت پرداخته‌اند؛ برخی با تأکید بر اشتراک لفظی و نقش ضمیر در انتقال از یک معنا به معنای دیگر، کوشیده‌اند چارچوبی نحوی–معنایی برای این صنعت ارائه کنند؛ در منابع فارسی نیز، به‌ویژه از دوره صفوی به بعد، تعریف استخدام عمدتاً برگرفته از سنت عربی و مبتنی بر ضمیرمحوری است؛ و از سوی دیگر، شماری از بلاغیان متأخر فارسی و هندی، با گسترش دامنۀ قرینه‌ها، طرح ساخت‌های جمله‌ای متنوع، یا تحلیل‌های زبان‌محور، مفهوم استخدام را به حوزه‌هایی نزدیک به ایهام، چندمعنایی یا حذف روساختی سوق داده‌اند.

این نوشتار با رویکردی توصیفی‌تحلیلی و تطبیقی، نخست به گردآوری و طبقه‌بندی نظام‌مند تعاریف استخدام در منابع عربی، انگلیسی، سپس در آثار فارسیِ ایرانی و هندی می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه سه محور اصلی ـ یعنی لفظ مشترک، توزیع معنایی به‌وسیلۀ قرینه، و ارجاع نحوی به‌ویژه ضمیر ـ در تاریخ بلاغت معیار تشخیص این صنعت بوده است. در ادامه، با نقد دیدگاه‌های موسّع متأخر که گاه به خلط استخدام با ایهام، Syllepsis (سیلپسیس) یا چندمعنایی انجامیده‌اند، کوشیده می‌شود مرزهای نظری این آرایه بازتعریف گردد.

نتیجۀ پژوهش آن است که هرچند برخی توسعه‌های فارسی و هندی ـ به‌ویژه نظریۀ «صرف‌الخزانه» آزاد بلگرامی ـ در گشودن افق‌های تحلیلی تازه برای کاربردهای غیرضمیرمحور سودمند بوده‌اند، اما تعریف جامع و مانع استخدام همچنان باید بر ارادۀ هم‌زمانِ بیش از یک معنا از یک لفظ واحد در یک ساخت زبانی واحد، با اتکای به قرینه‌های توزیع‌کنندۀ معنا و سازوکار ارجاعی روشن استوار باشد. این بازتعریف می‌تواند مبنای منسجم‌تری برای تحلیل متون فارسی و قرآنی در مطالعات بلاغی معاصر فراهم آورد.

واژه‌های کلیدی

بلاغت، بدیع، استخدام، تطبیق، تحلیل بلاغی، بازخوانی.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. © ۱۴۰۴ ناشر این مقاله، دانشگاه پیام نور است.
این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
This is an open access article under the CC BY (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

علم بدیع، به‌مثابه یکی از ارکان سه‌گانهٔ بلاغت کلاسیک، همـواره محل ظهور آرایه‌هایی بوده است که در مرز میان نحو، معناشناسی و زیبایی‌شناسی زبانی حرکت می‌کنند. «اسـتخدام» از جملـهٔ ایـن صنایع است که به سبب پیوند هم‌زمان با اشـتراک لفظـی، توزیـع نحوی عناصر جمله و ظرافت‌های دلالی، همـواره محـل اخـتلاف نظر بلاغیان بوده است. از سده‌های نخستین تدوین علوم بلاغـی، کوششی مسـتمر بـرای تعریـف، تحدیـد و تمـایز ایـن صـنعت از آرایه‌هایی چون توریه، ایهام و اشتراک لفظی صـورت گرفتـه، امـا تنوع رویکردها نشان می‌دهـد کـه هنـوز اجمـاعی نظـری دربـارهٔ ماهیت دقیق آن شکل نگرفته است.

در سنت عربی، تعاریفی که از ابن منقذ، ابـن مالـک، خطیـب قزوینی و تفتازانی نقل شده‌اند، بنیـان نظـری ایـن صـنعت را پـی ریخته‌اند؛ تعاریفی که گاه بر دوگانگی معنایی لفظ تأکید دارند و گاه بـر نقـش ضـمیر یـا چیـدمان نحـوی الفـاظ. در سـنت بلاغـی و سبک‌شناسی انگلیسی نیـز، ذیـل مفـاهیمی چـون سیلپسـیس[1] و زئوگما[2] و تحلیل‌هـای چنـدمعنایی نحـوی–معنـایی، پدیـده‌هایی نزدیک به استخدام توصیف شده‌اند، هرچند این چارچوب‌ها مستقل از تقسیم‌بندی‌های کلاسیک علم بدیع شکل گرفته‌اند. در مقابـل، در بلاغت فارسی ـ به‌ویژه از دورهٔ صفوی به بعد ـ این مفـاهیم بـا ترجمه، تلخیص یا اقتباس از متـون عربـی وارد شـده و سـپس در فضای زبانی متفاوت فارسی دستخوش بسط یا دگرگونی گشته‌اند. افـزون بـر آن، سـنت بلاغـی هنـد اسـلامی، بـا طـرح مفهـوم «صرف‌الخزانه» نزد آزاد بلگرامـی، کوشـیده اسـت قرائتـی تـازه و زبان‌محور از استخدام عرضه کند.

اهمیت این بحث زمانی آشکارتر می‌شود که بدانیم بسیاری از نمونه‌های استخدام در متون کلاسیک، به‌ویژه قـرآن کـریم، شـعر فارسی و نثر فنی، یا به‌درستی شناسایی نشده‌اند یـا ذیـل عنـاوین دیگری چون ایهام، توریه یا اشتراک لفظی تحلیل شده‌اند. ازاین‌رو، بازنگری در تعاریف و ارائه چـارچوبی جـامع بـرای تشـخیص ایـن صنعت، ضرورتی پژوهشی است که می‌تواند به فهم دقیق‌تر متـون ادبی و بلاغی کمک کند.

این نوشتار در پی آن است که با بررسـی تطبیقـی ایـن چهـار سنت ـ عربی، فارسی، هندی و انگلیسی ـ مسـیر تحـول مفهـوم استخدام را روشن سازد، نقاط قـوت و ضـعف تعـاریف مختلـف را تحلیل کند، و نشان دهد که چگونه برخی گسترش‌های معاصر، بـا وجود نیت تبیینی، گاه به فروپاشـی مـرز میـان اسـتخدام و دیگـر گونه‌های چندمعنایی انجامیده‌اند.

پیشینه پژوهش

پیشینهٔ بحث دربارهٔ اسـتخدام را می‌تـوان در دو سـطح بررسـی کرد: نخست منابع کلاسیک عربی و دوم آثار فارسـی و هنـدی متأخر. در منابع عربی، ابن‌منقـذ نخسـتین کسـی دانسـته شـده است که به این صنعت تصـریح کـرده و بـر اشـتراک لفظـی و امکان حمل واژه بر دو معنا در یک سـیاق واحـد تأکیـد نهـاده است. ابن‌مالک، بنا بر نقل سیوطی و دیگران، ساختار نحـوی و جایگاه الفاظ پیرامون لفظ مشترک را معیار تشـخیص اسـتخدام دانسته است. خطیب قزوینی و تفتازانی این مفهـوم را به‌سـوی تحلیلی ارجاعی سوق داده و نقش ضـمیر را در انتقـال معنـایی برجسته ساخته‌اند. زرکشی، صفدی و هاشمی نیز در تمایز میان توریه و استخدام کوشیده و اصل «ارادهٔ هر دو معنا» را شاخص این صنعت شمرده‌اند.

در بلاغت فارسیِ ایران، تا پیش از قرن یازدهم هجری اشـارهٔ مستقلی به استخدام دیده نمی‌شود؛ اما از انوارالبلاغـه بـه بعـد، بـا ترجمه و اقتباس از مطول و تلخـیص، ایـن صـنعت وارد دسـتگاه نظری فارسی شد و عمدتاً در چارچوب تعریف ضـمیرمحور عربـی بازنویسـی گردیـد. در دورهٔ معاصـر، برخـی پژوهشـگران از جملـه شمیسا، کزازی، صدر، محبتی، عقـدایی کوشـیده‌اند بـا رویکـردی زبان‌شناختی یا ساختاری، دامنهٔ این آرایه را گسترش دهنـد و آن را در پیوند با حذف، روابط نحوی و چندمعنایی تحلیل کنند؛ گرایشـی که در مواردی به هم‌پوشانی مفهومی با ایهام انجامیده است.

در سنت هندی–فارسی، آزاد بلگرامی با طرح «صرف‌الخزانه» تقسیم‌بندی تازه‌ای میان استخدام مظهر و مضـمر ارائـه داده و بـر نقش قرینه‌های مستقل و تفاوت سـاختار زبان‌هـا در تحقـق ایـن صنعت تأکید کرده است.

از میان پژوهش‌های جدید، مقاله «بازنگری تعاریف اسـتخدام بدیعی...» با تمرکز بر نقش قرینه‌ها، تعریفـی موسّـع‌تر از ایـن صنعت عرضه کند؛ تعریفی که هرچند در تبیین سازوکار معنایی موفق است، به‌سبب گستردگی بیش از حـد بـا چـالش مانعیـت مفهومی روبه‌رو شده است. (میمندی، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۵–۱۴۹).

مقالهٔ «ساختار صـنعت اسـتخدام و تشـخیص آن بـر پایـهٔ حذف» از پژوهش‌های شاخص معاصر در بازخوانی این آرایه در سنت بلاغت فارسـی اسـت. وی بـا واکـاوی تعـاریف پراکنـدهٔ کتاب‌های بدیع و استخراج مؤلفه‌های مشـترک آن‌هـا، تعریفـی جامع‌تر پیشنهاد می‌کند و بـا تمرکـز بـر ژرف‌سـاخت عبـارات، روابط معنایی و ویژگی‌های دستوری نشان می‌دهد که حذف در روساخت و بازیابی معنا به قرینهٔ لفظی، سازوکار اصـلی تحقـق این صنعت است. او همچنین بـا تحلیـل نمونـه‌ها، اسـتخدام را غالباً پدیده‌ای فراتر از یک جمله می‌داند و مـرز آن را بـا ایهـام

1. Syllepsis
2. Zeugma

روشن‌تر می‌سازد و نسبتش را با برخی صنایع دیگر چون تشبیه بررسی می‌کند.

با وجود اهمیت این پژوهش در تبیین ساختار درونی استخدام در بلاغت فارسی، دامنهٔ آن به منابع فارسی محدود مانده است؛ ازاین‌رو، پژوهش حاضر با رویکردی تطبیقی و با گسترش دامنهٔ بررسی به سنت‌های عربی، هندی و انگلیسی، در پی ارائهٔ الگویی جامع‌تر برای تحلیل این صنعت است (کمالی‌فرد، ۱۴۰۲، ص. ۱۶۱–۱۳۹).

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد توصیفی ـ تحلیلی و تحلیل کیفی تعاریف و دیدگاه‌های بلاغی انجام شده است. داده‌های پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و از میان منابع معتبر بلاغی عربی، فارسی، هندی و انگلیسی گردآوری شده‌اند. ملاک انتخاب منابع، برخورداری از تعریف، توصیف، طبقه‌بندی یا تحلیل مستقیم صنعت استخدام یا شگردهای مفهومی نزدیک به آن بوده است. در مرحله نخست، تعاریف و گزاره‌های ناظر به ماهیت استخدام از منابع استخراج شد؛ در منابع عربی و فارسی، اصطلاح «استخدام» و تعابیر مرتبط و در منابع انگلیسی، اصطلاحات ناظر به ساختارهای مشابه، از جمله Zeugma و Syllepsis، بررسی شدند.

در مرحله دوم، تعاریف بر اساس مؤلفه‌های مفهومی آن‌ها، از جمله وحدت لفظ، تعدد معنا، تعداد معانی مراد، نحوه توزیع معنا، قرینه، سازوکار ارجاعی و نقش ضمیر یا عناصر غیرضمیر، بررسی و تحلیل شدند. در مرحله سوم، ملاک دسته‌بندی تعاریف، اشتراک یا تفاوت مفهومی آن‌ها بود؛ بنابراین، تعاریفی که با وجود تفاوت لفظی، مؤلفه‌های بنیادی یکسان داشتند، در یک گروه قرار گرفتند و تعاریفی که مؤلفه یا سازوکار متمایزی ارائه می‌کردند، جداگانه بررسی شدند. در مرحله نهایی، رویکردهای حاصل در چهار سنت به‌صورت تطبیقی مقایسه و مؤلفه‌های مشترک، اختصاصی و مغفول شناسایی شد و بر اساس آن‌ها تعریف پیشنهادی مقاله صورت‌بندی گردید

با وجود کثرت منابع و تعاریف، مسئلهٔ اصلی پژوهش آن است که مفهوم استخدام در مطالعات بلاغی معاصر دچار تشتّت نظری شده است. از یک‌سو، تعاریف کلاسیک عربی بر سه رکن نسبتاً روشن ـ لفظ مشترک، توزیع معنایی به‌وسیلهٔ قرینه، و سازوکار ارجاعی ـ تکیه دارند؛ اما از سوی دیگر، بسیاری از تعریف‌های فارسی متأخر، با گسترش بی‌ضابطهٔ دامنهٔ این صنعت به هر نوع چندمعنایی جمله‌ای، فعل‌محوری، یا حذف روساختی، مرز آن را با ایهام، توریه و حتی ساخت‌های نحوی چون استثنای منقطع مخدوش ساخته‌اند.

بنابراین مسئله اصلی این پژوهش چنین است: چگونه می‌توان با تحلیل تطبیقی تعاریف موجود، به تعریفی جامع، دقیق و قابل‌کاربرد از صنعت استخدام دست یافت که هم صورت‌های ضمیرمحور و هم صورت‌های مبتنی بر قرینه‌های غیرضمیر را دربرگیرد؟

منابع عربی

آرایه استخدام که در منابع بلاغی عربی با صورت‌های «و قال الخطیبی: یسمی الاستخدام بالحاء المهمله» (سبکی، ۲۰۰۳م، ص. ۲۴۵)، «استِخذام» (جرجانی، ۲۰۰۷م: ۴۱۲)، «استحذام» (تهانوی، ۱۹۹۶م، ج. ۱، ص. ۳۶۷) نیز یاد کرده‌اند، در واکاوی‌های تاریخیِ علم بدیع، بیانگر آن است که «أوّل من عرَّف الاستخدام أُسامه بن منقذ» (عکاوی، ۱۹۹۶م، ص. ۷۹) و لعلماء البلاغه ثلاثه اتّجاهات فی تعریف الاستخدام:

۱. ابن منقذآن را چنین تعریف می‌کند: «و هو أن تکون الکلمه لها معنیان، فتحتاج إلیها فتذکرها و حدها، فستخدم للمعنیین.» (۱۹۶۰، ص. ۸۲).

در این تعریف، تأکید ابن منقذ بر اشتراک لفظی و قابلیت حمل واژه بر دو معنا در یک سیاق است، بی‌آنکه لزوماً به ابزارهای نحوی مانند ضمیر اشاره صریح شود. در نقد این تعریف نیز آمده است: «نمی‌توان از این تعریف فهمید که دو معنای مراد، هردو حقیقی هستند یا مجازی و یا مختلف؟ وی همچنین به چگونگی دلالت یک لفظ بر دو معنا اشاره‌ای نکرده است» (میمندی، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۹).

۲. تعریف ابن مالک: «إن الاستخدام إطلاق لفظ مشترک بین معنیین، ثم یؤتی بلفظین یفهم من أحدهما أحد المعنیین، و من الآخر المعنی الآخر، ثم إن اللفظین قد یکونان متأخرین عن اللفظ المشترک، و قد یکونان متقدمین، و قد یکون اللفظ المشترک متوسطا بینهما» (سیوطی، ۱۳۸۶، ج.۲، ص. ۲۶۸؛ المدنی، ۱۹۶۸، ج.۱، ص. ۳۰۸؛ ابن حجه حموی، ۲۰۰۱م، ج۲، ص. ۵؛ عکاوی، ۱۹۹۶م، ص. ۸۰).

نقل ابن ابی‌الاصبع از روش ابن مالک: «هو أن یأتی المتکلّمُ بلفظه لها محملان، ثم یأتی بلفظتین تتوسّط تلک اللّفظه بینهما، و تستخدم کل لفظه منهما أحد محملی اللّفظه المتوسطه» (۲۰۰۸، ج. ۲، ص. ۱۰۴؛ همو، ۱۹۵۵م، ص. ۲۷۵) «و هذه طریقهٔ بدرألدین بن مالک فی ألمصباح، ومشی علیه ابن أبی ألاصبع» (سیوطی، ۱۴۲۳، ج. ۱، ص. ۲۴۳).

این تعریف که در منابع عربی و بعضی منابع فارسی به ابن مالـک در کتاب المصباح منتسب است، ساختار نحوی و جایگـاه الفـاظ را معیار اصلی تشخیص استخدام می‌داند.

نکته خیلی عجیب و جالب، با وجود اینکه منابع عربی و بعضی منابع فارسی این تعریف را از قول ابن مالک در کتاب المصباح ذکر می‌کنند! با وجود جست و جوی چند و چندین بـاره ایـن بنـده در کتاب مذکور، این صنعت و تعریف آن در کتاب –المصباح چـاپی– موجود نیسـت. !! هـم چنـین (ر.ک. مطلـوب، ۱۹۸۳م، ج. ۱، ص. ۱۱۹؛ ولوی، ۱۳۸۲، ص. ۳۰)، «و قد سقط هذا التعریف و الفن کلّه من المصباح المطبوع» (حسینی، ۱۳۹۹، ص. ۴۸۶).

«و نقل الحلبی و النویری تعریف المصـری و اختلـف تعریـف الاستخدام بعد ذلک، و انقسم البلاغیون إلی مؤیِّدٍ لابـن مالـک، و منتصر للقزوینی». تعریف ابن مالک: «إن الاستخدام إطـلاق لفـظ مشترک بین معنیین، ثم یؤتی بلفظـین یفهـم مـن أحـدهما أحـد المعنیین، و من الآخر المعنی الآخر، ثـم إن اللفظـین قـد یکونـان متأخرین عن اللفظ المشترک، و قد یکونان متقدمین، و قـد یکـون اللفظ المشترک متوسطا بینهما» (عکاوی، ۱۹۹۶م، ص. ۸۰).

۳. تعریف خطیب القزوینی: «هـو أن یـراد بلفـظ لـه معنیـان: أحدهما، ثم بضمیره معناه الآخر، أو یراد بأحد ضـمیریه أحـدهما، و بلآخر الآخر» (۱۹۸۰، ص. ۲۶۸).

در تعریف خطیب قزوینی، عنصر ضمیر نقـش محـوری دارد و استخدام به‌عنوان آرایه‌ای نحوی ـ معنایی تحلیل می‌شود.

مؤلف مطول چنین آورده است: «الاستخدام و هو أن یراد بلفظ له معنیان أحدهما ثم یراد بضمیر أی بالضمیر العائد إلی ذلک اللفظ معنا الآخر أو یراد بأحد ضمیریه أحدهما أی أحد المعنیین ثـم یـراد بالآخر أی بضمیر الآخر معناه الآخر و فی کلیهما یجـوز أن یکـون المعنیان حقیقیین و أن یکونا مجازین و أن یکونا مختلفین فـالأول و هو أن یراد باللفظ أحد المعنیین و بضمیره معناه الآخر» (تفتازانی، ۱۹۷۱، ص. ۶۵۳). این تعریف توسط مؤلف محیط المحـیط تکـرار شده است (البستانی، ۱۹۹۳م، ص. ۲۲۰).

الف: تفتازانی تعریف ابن منقذ را تکمیل و نظام‌مند می‌کند. ب: مقایسه با ابن مالک: معیار ابن مالک تفتازانی: ساختار توزیـع الفـاظ قبل/ بعد تمرکز بر ضمیر، نگاه نحوی ـ ترکیبی نحوی ـ معنـایی، دامنه ترتیب الفاظ نوع دلالت معنا، ابن مالـک بـه چیـدمان لفظـی توجه دارد، اما تفتازانی به کارکرد ضمیر در انتقال معنا. ج) مقایسه با خطیب قزوینی: معیار خطیب قزوینی تفتازانی: عنصر اصلی ضـمیر ضمیر، میزان تفصیل موجز مفصل و تحلیلـی، نـوع معنـا تصـریح نشده حقیقی/مجازی/مختلط

نکته مهم: تعریف تفتازانی در حقیقـت شـرح و بسـطِ تعریـف خطیب قزوینی است، نه تعریفی مستقل در برابر آن.

جمع‌بندی کوتاه: ۱. ابن منقذ: تأکید بر دوگانگی معنا در خودِ لفـظ؛ ۲. ابن مالک: تأکید بر ساختار نحوی و توزیع الفـاظ پیرامـون لفـظ مشترک؛ ۳. خطیب قزوینی: تمرکز بر نقش ضمیر در انتقال از یک معنا به معنای دیگر؛ ۴. تعریف تفتازانی در حقیقـت شـرح و بسـطِ تعریف خطیب قزوینی است، نه تعریفی مستقل در برابر آن.

و بیشترِ بلاغیّون و صاحب‌نظرانِ علم بدیع نیز بر همین شـیوه پیش رفتند؛ از جمله ابنِ حِجّه حَمَوی که روشِ ابنِ مالک و قزوینی را برای متقدّمان یاد کرده است: «هو استفعال من الخدمه، و أما فی الاصطلاح فقد اختلفت العبارات فـی ذلـک علـی طـرقین: الأولـی طریقه صاحب الایضاح و من تبعه، و مشی علیها کثیر من النـاس، .... و علی هذه الطریقه مشی أصـحاب البـدیعیات و الشـیخ صـفی الدین الحلبی و العمیان و الشیخ عزالدین الموصلی و هلـم جـراً ...» (ابن حجه الحموی، ۲۰۰۱م، ج. ۲، ص. ۵) الثانیـه: طریقـه الشـیخ بدرالدین بن مالک رحمه الله تعالی، فی المصـباح، ... و علـی کـل تقدیر، فالطریقتـان راجعتـان إلـی مقصـود واحـد، و هـو اسـتعمال المعنیین، بضمیر و غیر ضمیر» (همان، ج. ۲، ص. ۵).

«و ذکر السیوطی ما قاله الحموی، و أشارَ إلی أنّ الطریقه الثانیه مذهب السکاکیّ و أتباعه» (عکاوی، ۲۰۰۶م، ص. ۸۱)

مؤلف الاتقان چنین آورده است: «در تعریف آن دو عبارت ذکر کرده اند: یکی: اینکه افظی که دارای دو معنی به بالا باشد بیاورنـد درحالی‌که یکی از معانی آن مراد باشد، سپس ضمیر آن را بیاورنـد در صورتی که مقصود معنی دیگر باشـد، و ایـن شـیوه سـکاکی و پیروان اوست! دوم: اینکه لفظ مشترکی بیاورند، سپس دو لفظی که یکی یک معنی آن و از دیگری معنی دیگری فهمیـده شـود ذکـر گردد، و این روشِ بدرالدین ابن مالک در کتاب المصباح است. ابن أبی الاصبع نیز همین را پذیرفته.» ... گفته شده: بر مبنای سکاکی این نوع در قرآن نیامده است ... (سیوطی، ۱۳۸۶، ص. ۲۶۸).

صاحب عروس الافراح نیز بیان می‌کند: «و قال السکاکی: أکثر متشابهات القرآن توریه. قوله: (منه) أی و من المعنـوی (اسـتخدام) قـال: سـمی اسـتخداما، لأن الکلمـه خـدمت لمعنیـین» (سـبکی، ۲۰۰۳م، ص. ۲۴۵).

با وجود بیان این منبع در مورد سکاکی، این صنعت در مفتـاح العلوم نیامده است!

صاحب انوارالربیع چنین آورده است: «قـال الحـافظ السـیوطی فی الاتقان: قیل: و لم یقع فی القرآن علی طریقه صاحب الایضـاح شیء من الاستخدام ...» (المدنی، ۱۹۶۸م، ص. ۳۰۸–۳۰۷).

بـا آنکـه تعریـف یادشـده از خطیـب قزوینـی در بسـیاری از کتاب‌های بلاغی ـ به‌ویژه آثار متأخر و متداول ـ راه یافته و جـای گرفته اسـت، همـه نمونـه‌های اسـتخدام را در دایـرۀ داوری خـود نگرفته و گسترۀ گفتار را به تمامی فرا نگرفته است. از مجموع این

گفته‌ها چنین برمی‌آید و چنین نمایان می‌شود کـه نخسـت، همـهٔ تعریف‌ها بر دوگانگی معنا تکیـه دارنـد و بـر پیونـد دو پهلـو پـای می‌فشارند؛ و دوم آنکه از ظـاهر سـخن ایـن ادیـب و هم‌قلمـانش چنین استنباط می‌شود که استخدام، به‌کارگیری یک لفظ بـرای دو معناست، نه افزون و نه فزون‌تر از آن ـ لفظی یگانـه بـا دو نشـانه، واژه‌ای واحد با دو جهت و دو دلالت.

«وجود این مغایرت‌ها و اخـتلاف نظرهـا، ذهـن و فکـر را بـه سوی این احتمال سوق می‌دهد که چه بسا این آرایه در قالب‌هـای دیگری از کلام آمده باشد که خارج از حدود این تعاریف رایج قـرار گرفته و از تیررس نگاه دانشمندان علم بلاغت پنهان مانده باشـد؛ ازاین‌رو بایـد چنـان تعریفی جامع و مانع از استخدام بیان کرد کـه در برگیرندهٔ همهٔ موارد مذکور و حتّـی دیگـر وجـوه احتمـالی آن باشد؛ یعنی تعریف به‌گونه‌ای باشد که شامل تمام مواردی بشود که در آن‌ها به کمک هر قرینه‌ای از لفظ موردنظر بیش از یک معنای مراد لحاظ شود. در این راستا می‌توان گفـت: الاسـتخدام هـو أن یأتی ٱلمتکلّم فی ٱلکلام بلفظ، و یستخدمه فی معـنینِ مـرادینِ أو أکثر، بمعونه قرینه دالّه مرتبطه باللّفظ ٱلمذکور، بـأی وجـه کانـت؛ لأنّ ٱلقرینه ٱلدالّه علـی المعنـی ٱلآخر یمکن أن تکون ضـمیراً أو اسم إشاره أو تمییزاً أو حالاً أو تابعاً من ٱلتوابع؛ و یمکن أن تأتی فی أسلوب ٱلاستثناء أو بواسطه ألفاظ أخـری أجنبیـه. منظـور از الفـاظ اجنبی، الفاظی هستند که مانند ضمیر، اسـم اشاره، حـال، تمییـز و مستثنی با لفظ موردنظر، ارتباط و پیوند نحوی ندارند. این تعریـف، علاوه بر این که تمام شکلهای استخدام موردنظر علمای پیشین را در برمیگیرد، عناوینی نظیر قصد معنیین یـا قصـد وجهـین و شـبه استخدام را هم تحت پوشش استخدام قـرار می‌دهـد» (میمنـدی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۴).

این تعریف سعی کرده: ۱. هم نقش قرینه را برجسـته کنـد؛ ۲. هم راه را بر انواع ساخت‌های نحوی باز بگذارد.

نقاط قوّت این تعریف: ۱. تأکید بر وجـود دو معنـای مُـراد؛ ۲. توجه به نقش قرینه؛ ۳. گشودن دایـرهٔ قرینـه‌ها؛ ۴. تـلاش بـرای انعطاف نحوی.

نقاط ضعف این تعریف: ۱. تعریف، استخدام را از ایهـام و دیگـر انواع چندمعنایی به‌روشنی تفکیک نمی‌کند؛ فقـط بـه «دو معنـای مُراد» اکتفا می‌کند؛ ۲. نقش ارجاع نحوی (ضمیر، اسم اشـاره، ... به‌عنوان بازگشت به لفظ مشترک) به‌طور تحلیلی تبیین نشده؛ فقط نمونه‌هایی از قرینه‌ها را نام می‌برد؛ ۳. مفهوم «الفاظ اجنبی» مبهم و از نظر ساختاری متناقض است؛ از یک‌سو می‌گوید قرینهٔ مـرتبط، از سوی دیگر قرینهٔ غیرمرتبط نحوی را هم می‌پذیرد، بدون معیـار روشن؛ ۴. رابطهٔ یک‌بار آمدن لفظ در سطح ظاهر و دو بار در سطح معنا (روساخت/ژرف‌ساخت) در تعریف نادیده گرفته شده اسـت؛ ۵. تعریف بیش از حد گسترده است و می‌توانـد بـا بسـیاری از مـوارد چندمعنایی ساده خلط شود؛ بنابراین «مانع» نیست.

در بلاغت انگلیسی

Syllepsis (Gk a taking together) A figure of speech in which a word brings together two . constructions. Each has a different meaning in connection with the yoking or governing word. For instance: she looked at the object with suspicion and a magnifyin glass. See zEu gma.

«سیلپسیس(Syllepsis) (از یونانی به معنای «با هم گرفتن / به هم پیوستن») آرایه‌ای بلاغی اسـت کـه در آن یـک واژه، دو ساخت نحوی را با هم جمع می‌کند، به‌گونه‌ای که هـر یـک از آن دو، در ارتباط با واژه حاکم یـا پیونددهنـده، معنـایی متفـاوت پیـدا می‌کند.» برای مثال: «او به آن شیء با سوءظن و با یک ذره‌بـین نگاه کرد.» در این مثال، فعل نگاه کردن در پیونـد بـا «سـوءظن» معنایی ذهنی و استعاری دارد، اما در پیونـد بـا «ذره‌بـین» معنـایی عینی و حقیقی ← . بنگرید به: زئوگما (Zeugma)

در بلاغت انگلیسی: Syllepsis = صنعتی بلاغی است کـه یک کلمه ـ غالباً فعل حرف یا حرف اضافه– در ارتباط با دو کلمـه یا عبارت دیگر، به طور غیر قاعده‌مند در دو معنای متفاوت استعمال می‌شود، درحالی‌که با یکی از آنهـا تناسـب دارد (Baldick221: cuddon. 1999: 2006: syllepsis).

(Syllepsis) تلفـــظ: سیلِپســـیس(. جمـــع: syllepses.

(دستور زبان و بلاغت): آرایه‌ای که در آن یک واژه، یـا صـورت خاص یا تصریف یک واژه، در یک جمله به دو یا چنـد واژهٔ دیگـر ارجاع داده می‌شود، درحالی‌که از نظر دستوری فقط با یکی از آن‌ها به‌درستی سازگار است (مثلاً یک صفت مذکر کـه دو اسـم، یکـی مذکر و یکی مؤنث، را توصیف می‌کنـد؛ یـا یـک فعـل مفـرد کـه به‌عنوان گزاره برای دو فاعل، یکی مفرد و دیگری جمـع، بـه کـار می‌رود، (یا این‌که به آن‌ها در معانی متفاوتی اطلاق می‌شود (مـثلاً یکی به‌صـورت literal و دیگـری اسـتعاری). مقایسـه شـود بـا: (zeugma).

«سیلپسیس زمانی است کـه یـک فعـل بـه دو جملـه، یـک شخص به دو زن، یا یک واژه بـه معـانی گونـاگون اطـلاق شـود؛ چنان‌که: He runnes for pleasure, I for feare.» 1589 ،Puttenham, English Poesie «(قریب به همان معنا) اگر واژه‌ای در بندهای گوناگون و با ساختار و معنای کلی متفاوت به کار رود، و همان واژه بـرای همـهٔ آن‌هـا

به‌کار گرفته شود، این کار به‌واسطهٔ آرایهٔ syllepsis است، کـه از این جهت آن را Double Supply (تأمین دوگانه) می‌نامیم.»
مثال:
Here my sweet sonnes and daughters all my blisse; Yonder mine owne deere husband buried .is
«به‌واسطهٔ آرایهٔ سخنی کـه zeugma یـا دقیـق‌تر syllepsis نامیده می‌شود، همان واژه در یک جمله برای دو مقصـود بـه کـار می‌رود. فعل اغلب با دو جمله استفاده می‌شود که فقط بـا یکـی از آن‌ها کاملاً متناسب است؛ چنان‌که در سطر پوپ:
See Pan with flocks, with fruits Pomona crowned.»
The oxford English dictionary" SECOND EDITION" volume XVII (446)

کتاب‌هایی که در هند تألیف شده‌اند

الف) جامع الصنایع و الاوزان در قرن هشتم، قدیمی‌ترین جایی که از استخدام در زبان فارسی سخن رفته است، صاحب جامع الصنایع و الاوزان، نویسنده هندی است. که چنین آورده است: الاستخدام: «و این چنان است که در ترکیب لفظی مشـترک آرد و ربـط دهـد چنان که از لفظ او یک معنی مراد باشد، بعـده ضـمیر آرد و بـدان، معنی دوم مراد گردد» (جام هروی، ۱۳۹۹: ۱۶۴).

این تعریف بر مبنای لفظ است و اینکه لفظ دارای یک معنـی است و «بعد ضمیر آرد و بدان، معنی دوم مـراد گـردد.» از همـین روی لفظ مستخدم به وسیله ضمیر است که معنای دوم آن آشـکار می گردد.

این تعریف بازنویسیِ نسبتاً دقیق و فشرده‌ای از تعریف خطیب قزوینی است. محور تعریف بر سـه عنصـر اسـتوار اسـت: ۱. لفـظ مشترک؛ ۲. ارادهٔ یک معنا از خود لفظ؛ ۳. انتقال بـه معنـای دوم از طریق ضمیر؛ ۴. تعریـف، اسـتخدام را کـاملاً در چـارچوب روابـط ارجاعی (ضمیر) می‌بیند و آن را وابسته به ساختار نحوی می‌داند، نه بافت جمله‌ای گسترده.

نقاط قوّت: ۱. وفاداری کامل به هستهٔ کلاسیک تعریف عربی؛ ۲. ایجاز و شفافیت در بیان؛ ۳. قابلیت آموزشی و تطبیق آسـان بـا شواهد کهن.

نقاط ضعف: ۱. محدود کردن استخدام به ضمیرمحوری؛ ۲. نادیده گرفتن مواردی که انتقال معنا از طریـق جملـه، فعـل یـا ترکیب نحوی غیرضمیر انجام می‌شود؛ ۳. عدم اشاره به امکـان بیش از دو معنا.

ب): مؤلف غزالان‌الهند در بیان بیان تفریس صنایع هندی، ـ با عنوان صرف‌الخزانه ـ در مورد این صنعت چنین می‌نویسـد: «صرف‌الخزانه: عبارت است از این که اراده کرده شـود از لفـظ مشترک معانی متعدده و صرف کرده شود هر یک از آن معـانی بر محلـی کـه مسـتحق آن باشـد. ... و ایـن صـنعت را عربـان استخدام خوانند. مخفی نماند که اسـتخدام بـر دو قسـم اسـت یکی بر طریقه شیخ بدرالدین صاحب کتاب مصباح، ... و ایـن قسم استخدام مشترک است در میان عرب و هند. لیکن ادبـای عرب به ایـن اسـتخدام کـم متوجـه شـده‌اند... و هنـدیان ایـن استخدام را خدمت نمایـان کرده‌انـد و لهـذا ایـن صـنعت را در سلک صنایع هندیان آورده و نام آن صرف‌الخزانه مقرر کـردم و تعریفی مناسب این نام وضع نمودم و ادبـای فـرس بـه ایـــن صنعت اصلاً پی نبرده‌اند» (آزاد بلگرامـی، ۱۳۸۲، ص. ۴۹). ... دوم بر طریقهٔ خطیب صاحب ایضاح و... ادبای عرب بـه ایـن استخدام خیلی توجه داشته‌اند و در هندی و فارسی بویی از این استخدام نیست و مؤلـف قسـم اول اسـتخدام را کـه عبـارت از صرف‌الخزانه است به استخدام مظهر تعبیر می‌کند و قسـم دوم استخدام را به اسـتخدام مضـمر (همـان، ص. ۵۰)... اسـتخدام مضمر در عربی مزه خاص دارد و در فارسی پـر بـی مـزه واقـع شده. و منشای این معنی خصوصیت زبان است و بایـد دانسـت که فرق در استخدام و ایهام این است: لفظ متعددالمعنی اگر هر کدام از معانی آن مقصود بالـذات باشـد اسـتخدام اسـت و اگـر معنی قریب از معانی او توطیه و معنی بعید مقصود بالذات باشـد ایهام امیر خسرو دهلوی ایهام را تا هفت معنی رسانید» (همان، ص. ۵۱).

در ادامه مطالب این کتاب، در بیان صنایع مخترعـه مؤلـف چنین آورده است: «تشبیه الاستخدام: آن بر دو قسم است یکی متعلق به استخدام مظهر و تعریفش این که تشبیه دهـد مـتکلم شیء واحد یا اشیای متعدده را بر اشیای متعدده مندرجه در لفظ مشـترک.» (همـان، ص. ۹۵) تفضـیل الاسـتخدام: «آن بـر دو قسم است یکی متعلق به اسـتخدام مظهـر، تعـریفش ایـن کـه تفضیل داده شود شیء واحد یا اشیای متعدده بر اشیای متعـدده مندرجه در لفظ مشترک.» (همان، ص. ۱۰۱)

الف) محورهای تأکید در تعریف آزاد بلگرامی: – تعریف آزاد بلگرامی بر چند نکته کلیدی استوار است: ۱. اراده هم‌زمانِ چند معنا، برخلاف بسیاری از تعاریف عربی، در صـرف‌الخزانه: همـه معانی لفظ مشترک مقصود بالذات‌اند، نه این‌کـه یکـی اصـل و دیگری تابع یا ثانوی باشد؛ ۲. نقـش قرینـه‌های مسـتقل (نـه الزاماً ضمیر)، انتقال و توزیع معنا: از طریق قرینه‌های لفظـی یـا معنایی متعدد انجام می‌شود، نه الزاماً با ضمیر مرجع‌دار؛ ۳. نگاه زبان‌محور و تطبیقی، آزاد بلگرامی صریحاً: تفـاوت تحقـق ایـن صنعت را در ساختار زبان‌ها (عربی، هندی، فارسـی) می‌دانـد، و

«بی‌مزگی» یا «لطافت» استخدام را معلول خصوصیات زبانی معرفی می‌کند.

ب): مقایسه تقسیم‌بندی استخدام: آزاد بلگرامی صریحاً استخدام را به دو قسم تقسیم می‌کند: ۱. استخدام مظهر (صرف‌الخزانه)، لفظ مشترک + دو یا چند قرینه آشکار، هر قرینه ⟵ یک معنا، مشترک میان عرب و هند. این قسم در تعاریف تفتازانی و خطیب قزوینی به‌صورت مستقل برجسته نشده است.

۱. استخدام مضمر؛ ۲. لفظ مشترک ⟵ یک معنا؛ ۳. ضمیر ⟵ معنای دیگر

این دقیقاً همان تعریفی است که: خطیب قزوینی ارائه می‌دهد، و تفتازانی آن را بسط می‌دهد.

ج) نسبت صرف‌الخزانه با تعریف تفتازانی

می‌توان گفت، تعریف تفتازانی: استخدام مضمر را به‌صورت دقیق و نظری تبیین می‌کند.

تعریف آزاد بلگرامی: استخدام مظهر را برجسته می‌سازد، و آن را به‌سبب رواج در ادب هندی، صنعتی مستقل می‌نامد. بنابراین، صرف‌الخزانه نه در تعارض با تعریف تفتازانی است و نه جایگزین آن، بلکه توسعه تطبیقی و زبان‌محورِ مفهوم استخدام است.

د) نسبت صرف‌الخزانه با ایهام (نکته مهم نظری): آزاد بلگرامی تمایز روشنی میان «استخدام» و «ایهام» قائل است: ۱. اگر همه معانی لفظ مشترک مقصود بالذات باشند ⟵ استخدامغ ۲. اگر معنای قریب وسیله و معنای بعید مقصود اصلی باشد ⟵ ایهام

این تفکیک: در بلاغت عربی کلاسیک کمتر صریح است، اما برای تحلیل متون فارسی و هندی بسیار راهگشاست.

جمع‌بندی تطبیقی نهایی

تعریف آزاد بلگرامی از «صرف‌الخزانه» در حقیقت بازخوانی و گسترشِ زبان‌محورِ آرایه استخدام است که با تأکید بر اراده هم‌زمانِ معانی متعدد لفظ مشترک و نقش قرینه‌های مستقل، آن را از صورت نحویِ محدودِ استخدام مضمر (نزد خطیب قزوینی و تفتازانی) فراتر می‌برد. بدین‌سان، صرف‌الخزانه را می‌توان شکل موسّع و کاربردیِ استخدام دانست که به‌ویژه در بلاغت هندی تبلور یافته است.

بررسی این صنعت در منابع فارسی ـ که در ایران ـ تألیف شده‌اند

نخست تمامیِ تعاریف ـ با توضیحات لازم در مورد هریک ـ نقل می‌شود، سپس دسته‌بندی و به‌نقد و تحلیل و بررسی آن‌ها پرداخته خواهد شد.

در منابع کهن بدیع پارسی، مانند ترجمان البلاغه، حدایق السحر، المعجم، دقایق الشعر و... از استخدام سخنی نرفته است. مؤلف انوارالبلاغه ـ در قرن یازدهم ـ نخستین جایی که سخن از استخدام می‌رود «اگر چه این کتاب به نثر فارسی روان نوشته شده است ولی باید گفت که شیوه کار نویسنده بیانگر تأثیر فراوان وی از سبک نگارش مطول تفتازانی است» (مازندرانی، ۱۳۷۶، ص. ۲۱). بعضی هم ترجمه فارسی مطول و یا ترجمه یکی دیگر از شرح های تلخیص دانسته‌اند (همان با تلخیص، ۲۱). ایشان چنین آورده است: «و آن این است که لفظی که دو معنی داشته باشد هر دو حقیقی یا هر دو مجازی یا یکی حقیقی و دیگری مجازی مذکور شود و از لفظ آن یکی از آن دو معنی و از ضمیری که راجع به او شود معنی دیگر یا از یک ضمیری که راجع به او شود [یک] معنی و از ضمیر دیگر معنی دیگر اراده شود» (همان، ص. ۳۳۲). صاحب رساله بیان بدیع نیز به تأثیر از تعاریف عربی، همین تعریف را تکرار کرده است (فندرسکی، ۱۳۸۱، ص. ۹۰).

مؤلف ابدع البدایع می‌نویسد: استخدام «آن است که از لفظ دارای معانی متعددی اراده معنایی نمایند و از ضمیر آن معنی دیگر بخواهند یا از یک ضمیر یکی از آن معانی خواهند و از ضمیر دیگر معنی دیگر اراده کنند، خواه آن معانی حقیقی باشد یا مجازی یا مختلف.» (گرکانی، ۱۳۷۷، ص. ۴۸) (نشاط، ۱۳۴۶، ص. ۳۰۲)، (قنبری، ۱۳۶۸، ص. ۱۱۸–۱۱۷)

بنابر آنچه گذشت، چنین می‌توان گفت: تعاریف ضمیرمحورِ موسّع: (مازندرانی، فندرسکی، گرکانی، نشاط و قنبری)

ویژگی‌ها: برگرفته مستقیم از خطیب قزوینی و تفتازانی

تصریح به دو صورت استخدام (یک ضمیر / دو ضمیر)، امکان حقیقی، مجازی یا مختلط بودن معانی، ساختار منطقی و نسبتاً جامع. اشاره به «از لفظ دارای معانی متعددی» دارد. درحالی که در تعریف مازندرانی و فندرسکی «لفظی که دو معنی» آمده است.

نویسنده دررالادب چنین آورده است: استخدام: « معنی استخدام این است که اراده کنند از لفظی معنائی را و از ضمیر راجع به آن لفظ معنای دیگر یا اراده کنند از دو ضمیر دو معنی را» (آق‌اولی، ۱۳۸۱، ص. ۱۸۷) و (رجایی، ۱۳۵۹، ص. ۳۵۳). (آهنی، ۱۳۶۰، ص. ۱۹۵؛ رنجبر، ۱۳۸۵، ص. ۴۱)

نقاط قوّت: ۱. اشارهٔ صریح به حالت «دو ضمیر»؛ ۲. وفاداری به سنت بلاغت عربی

نقاط ضعف: ۱. بسیار مختصر و غیرتحلیلی؛ ۲. عدم اشاره به امکان بیش از دو معنا؛ ۳. فقدان نگاه متنی یا معنایی.

صاحب هنجار گفتار می‌نویسد: استخدام: «این صنعت عبارتست از اینکه از لفظی که دو معنی یا بیشتر داشته باشد یک

معنی اراده نمایند و از ضمیرش معنی دیگـر» (تقـوی، ۱۳۶۳، ص. ۲۴۴-۲۴۵).

این تعریف، صورت حـداقلی و ساده‌شـده‌ای از تعریـف کلاسـیک استخدام است. عناصر اصلی آن عبارت‌اند از: ۱. لفظ چندمعنایی؛ ۲. ارادهٔ یک معنا از لفظ؛ ۳. ارادهٔ معنای دیگر از ضمیر؛ ۴. اما برخلاف بسیاری از تعاریف پیشین، امکان بیش از دو معنا را نیـز (به‌صـورت بالقوه) می‌پذیرد؛ ۵. مبتنی بـر شـق اول تعریـف خطیـب قزوینـی: نوآوری آن (ذکر «بیش از دو معنی») در متون عربی کمتر تصریح شده، اما تبیین نظری نشده است.

نقاط قوّت: ۱. ایجاز و وضوح؛ ۲. گسترش دامنهٔ تعریف به «دو معنی یا بیشتر»؛ ۳. مناسب برای کاربرد آموزشی و مقدماتی

نقاط ضعف: ۱. حذف حالت «دو ضمیر» که در تعریف خطیب وجود دارد؛ ۲. عدم اشاره بـه چگـونگی تشـخیص معنـای دوم؛ ۳. فقدان تمایز با ایهام ضمیری.

مؤلف دیگری چنین آورده است: استخدام: «آن اسـت کـه در نظم یا نثر لفظی را بیاورند که دارای معانی متعدد باشد پس از خود لفظ معنائی اراده نمایند و از ضمیر او معنای دیگر آن لفظ را» (دایی جواد، ۱۳۳۵، ص. ۶۵؛ نوبری، ۱۳۴۴، ص. ۶).

این تعریف همان چارچوب تقوی را حفظ کـرده، امـا دو نکتـهٔ تازه دارد: ۱. تصریح به کاربرد در نظم و نثـر؛ ۲. تأکیـد بـر کـاربرد عملی در متن ادبی؛ ۳. تطبیق با تعـاریف عربـی: بازنویسـی سـاده تعریف خطیب قزوینی

نقاط ضعف: ۱. تکرار محض تعریف سنتی بدون توسعهٔ نظری؛ ۲. عدم اشاره به حالت «دو ضمیر»؛ ۳. فقدان تحلیل معناشناختی.

مؤلف فنون بلاغت و صناعات ادبی: استخدام: «آن اسـت کـه لفظی دارای چند معنی باشد و آن را طوری در نظم یا نثـر بیاورنـد که با یک جمله یک معنی و با جمله دیگر معنی دیگر ببخشد، یا از خود لفظ یک معنی و از ضمیری که به همان لفظ بر میگردد معنی دیگـــر اراده کننـــد» (همـــایی، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۸) و (بهـــزادی اندوهجردی، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۸)

این تعریف نیز تکیه بر لفظ دارد، و به کار کرد این صـنعت در نظم و نثر نیز اشاره دارد، ولی نکته تازه‌ای در تعریف خود آورده که همان بحث «جمله» است، یعنی: «با یک جمله یـک معنـی و بـا جمله دیگر معنی دیگر ببخشد»

«عناصر اصلی این تعریب از این قرارند: ۱) لفظی: یـک لغـت یا ترکیب حاوی بار چندمعنایی، و حامل صنعت است. تکیهٔ اصـلی صنعت روی یک لفظ است.

۲) چندمعنایی: لفظ مستخدم بیش از یـک معنـی (حقیقـی یـا مجازی) دارد حتی خارج از عبارت موردنظر.

۳) بیش از یک جمله: متن بیش از یک جمله است.

۴) معنایابی متفاوت لفظ: لفظ مستخدم در بیش از یک جملـه چندمعناییِ خود را افاده کند .این تعریف را تعریف مـانعی نمیتـوان دانست، چون بر مصادیق آرایهٔ ایهام هم منطبق است، به‌ویژه ایهام تناسب» (کمالی فرد، ۱۴۰۱، ص. ۱۴۲)

استخدام: «عبارتست از آوردن لفظی کـه دارای چنـد معنـا باشد و گوینده از لفظ یک معنا و از ضمیر آن معنای دیگری را اراده کند» (زاهدی، ۱۳۴۶، ص. ۴۰۹).

«و آن بر سه گونه است: اول آنکـه لفـظ مشـترک و هـر دو معنای آن حقیقی باشند. دوم آنکه هر دو معنای لفظ مجازی باشد. سوم آنکه یکی از دو معنا حقیقی و دیگری مجازی باشـد (همـان، ص. ۴۱۰).

این تعریف نیز همانند (تقـوی، ۱۳۶۳، ص. ۲۴۵-۲۴۴؛ دایـی جـــواد، ۱۳۳۵، ص. ۶۵؛ همـــایی، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۸) اشـــاره بـــه چندمعنایی دارد. که به آن پرداخته شد. در ادامه نیز می‌نویسـد: «و آن بر سه گونه است»: «آن‌که لفظ مشـترک و هـر دو معنـای آن حقیقی باشند. دوم- آنکه هر دو معنای لفظ مجازی باشـد. سـوم- آنکه یکی از دو معنا حقیقی و دیگری مجازی باشد.» همچنین بـه مبحث شبه استخدام پرداخته است.

مؤلف نگاهی تازه به بـدیع: « بـر سـه گونـه اسـت اسـتخدام تشبیهی، استخدام غیر تشبیهی، استخدام ضمیر» (شمیسـا، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۷). «۱. استخدام تشبیهی: الف) فعل جمله ایهـام دارد و در ارتباط با مشبه یک معنی و در ارتباط با مشبه‌به معنی دیگـر دارد» (همان، ص. ۱۳۷)؛ ب) اسمی در ارتباط با مشـبه یـک معنـی و در ارتباط با مشبه به معنی دیگر دارد:

«۲. استخدام غیر تشبیهی: «همان وضع قبلـی را دارد (یعنـی اسمی در دو معنی با فعلی ترکیب می‌شود یا فعلی در دو معنـی بـا اسمی ترکیب می‌شود) اما ساختار تشبیهی نیسـت... «۳. اسـتخدام ضمیر: «لفظی که دارای دو معنی است به یک معنی در کـلام بـه کار رود اما در کلام ضمیری بیاورند که به معنی دیگـر واژه راجـع باشد. این نوع استخدام در عربی رایج است امـا در فارسـی چنـدان مرسوم نیست...»

نکته مهم در تعریف مؤلف نگاهی تازه به بدیع، این است کـه تلاش کرده انواع مختلف استخدام را تفکیک کند و نشان دهد که این صـنعت فقـط محـدود بـه ضـمیر نیسـت، بلکـه می‌توانـد در ساختارهای تشبیهی یا غیرتشبیهی هم رخ دهد. تعریـف ایشـان از همه به سـنت هنـدی نزدیـک‌تر اسـت، -امـا تعـریفش هنـوز بـا «صـرف‌الخزانه» آزاد بلگرامـی ـ کـه کتـابش غـزالان الهنـد را تحصحیح کرده است- منطبق کامل نیست ولـی تحـت تـأثیر آن است. (هرچند نویسنده به آن تصریح نکرده).

دیگری معتقد است: «استخدام بر دو گونه است. گونه اول: «کلمه‌ای را که دارای دو معنی است، طوری در جمله بکار بریم که هر دو معنی آن کلمه، در جمله حاضر باشد. به‌عبارت‌دیگر، بتوانیم آن کلمه را با هر یک از دو معنایش، با اسم یا فعلی از همان جمله، ترکیب کنیم و جمله‌ای جداگانه بسازیم» (نوروزی، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۲) و (محمدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۲)

گونه دوم استخدام: «کلمه‌ای را که دارای دو یا چند معنی است، با یکی از معانی آن، در جمله به کار بریم. سپس در جمله بعد، ضمیری را بجای آن کلمه بنشانیم که به معنی دیگر آن کلمه برگردد» (نوروزی، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۲)

توجه ! علاوه بر این فعل « شکست» با دو وجه آن، یعنی یکبار به‌صورت لازم و بار دیگر به‌صورت متعدی در نظر گرفته شده است (همان، ص. ۱۷۴).

ایشان استخدام را زیر مجموعه ایهام میداند و گونه چهارم از ایهام بررسی کرده است.

استخدام را به دو بخش و دو تعریف از آن رائه داده است، در تعریف نخست موارد زیر قابل توجه است: ۱. مثل بسیاری دیگر از کتاب‌های بلاغی تکیه بر «کلمه» دارند؛ ۲. تکیه بر دو معنی است؛ ۳. به کار بردن آن در جمله؛ ۴. حاضر بودن هر دو معنی؛ ۵. آن کلمه را با هر یک از دو معنایش، با اسم یا فعلی از همان جمله، ترکیب کنیم و جمله‌ای جداگانه بسازیم.»

تعریف دوم: ۱. باز تکیه بر «کلمه» است؛ ۲. که دارای دو یا چند معنی است؛ ۳. ضمیری را به‌جای آن کلمه بنشانیم که به معنی دیگر آن کلمه برگردد.

در این تعریف، استخدام چنین تلقی می‌شود که: ۱. یک واژهٔ دومعنایی؛ ۲. با دو جزء از همان جمله؛ ۳. دو معنای متفاوت تولید کند؛ ۴. این تعریف، در واقع استخدام بدون ضمیر را صورت‌بندی می‌کند.

نقاط قوّت: ۱. توجه دقیق به ساختار جمله؛ ۳. پوشش مواردی که ضمیر در آن‌ها نیست؛ ۴. نوآوری در تعریف

نقاط ضعف: ۱. انطباق‌پذیری با ایهام تناسب؛ ۲. خروج از تعریف معیار کلاسیک؛ ۳. عدم تصریح به سازوکار ارجاعی

تعریف گونه دوم: این بخش بازگشت آگاهانه به تعریف کلاسیک است: ۱. واژهٔ چندمعنایی؛ ۲. ارجاع ضمیر در جملهٔ بعد؛ ۳. فعال‌سازی معنای دیگر.

نقاط قوّت: ۱- وفاداری به سنت بلاغی ۲- تفکیک روشن دو گونه

نقاط ضعف: ۱- دوپارگی مفهومی تعریف استخدام ۲- نبود ملاک نظری برای وحدت دو گونه

تطبیق با تعاریف عربی: ۱- گونه دوم منطبق با خطیب قزوینی ۲- گونه اول به ابن مالک نزدیک‌تر است ۳- اما وحدت نظری میان این دو در منابع عربی تصریح نشده است

صاحب زیباشناسی سخن پارسی: استخدام: «که می‌توان آنرا در پارسی «گمارش» نامید، از دیگر آرایه‌هایی است که از ایهام برمی‌آیند و مایه می‌گیرند. استخدام آن است که واژه‌ای را دو معنا باشد؛ لیک سخنور تنها یک معنا را از آن خواسته باشد. اما، در پی، شناسه‌ای یا گاه واژه‌ای یا فعلی آورده شده باشد که به معنای دیگر واژه که خواست سخنور نیست، بازگردد.» (کزازی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۲)و (داد، ۱۴۰۰، ص. ۲۸)

در مورد این تعریف: ۱. ایشان استخدام را «گمارش» نامیده؛ ۲. و از آرایه‌هایی می‌داند که «از ایهام بر می‌آیند و مایه می‌گیرند»؛ ۳. در این تعریف نیز تکیه بر دو معنی است؛ ۴. «اما، در پی، شناسه‌ای یا گاه واژه‌ای یا فعلی آورده شده باشد که به معنای دیگر واژه که خواست سخنور نیست، بازگردد.»

مؤلف نقد بدیع: استخدام: «آن است که لفظی را بیاورند که دارای دو معنی مستقل باشد و هر یک از دو معنی با جمله‌ای و عبارتی و یا ضمیری تحقق یابد» (فشارکی، ۱۳۷۹، ص. ۱۰۲).

۱. در این تعریف نیز تکیه بر دو معنی است؛ ۲. «و هر یک از دو معنی با جمله‌ای و عبارتی و یا ضمیری تحقق یابد.»

«در این سخن هم تنها به ارادهٔ دو معنا از یک لفظ، اشاره شده و قرینه‌ها به روشنی هویدا نیستند» (میمندی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۴).

در ادامه چنین آمده است: «بعضی از مثالهای استخدام دستخوش استثنای منقطع نیز می‌شوند، ... یعنی در واقع تمام استثناهای منقطع به گونه‌ای از صنعت «استخدام» برخوردارند.» (فشارکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۳)[۳] (همان، ص. ۱۰۳).

محور تأکید: ۱. پیوند نحوی–معنایی استخدام با استثنای منقطع؛ ۲. گسترش قلمرو استخدام به ساخت‌های نحوی

حسن‌ها: ۱. توجه نو به ساخت‌های نحوی فراتر از واژه ۲. هم‌خوانی ضمنی با برخی تحلیل‌های بلاغت عربی (هرچند نویسنده به آن تصریح نکرده)؛ ۳. تلاش برای نشان دادن کارکرد فراگیر استخدام در نحو

عیب‌ها: ۱. اطلاق‌گرایی افراطی: «تمام استثناهای منقطع» ← گزاره‌ای بسیار کلی و اثبات‌نشده؛ ۲. خلط رابطه منطقی/نحوی با رابطه بدیعی؛ ۳. فقدان معیار تمایز: آیا هر استثنای منقطع الزاماً لفظ دومعنایی دارد؟

۳. این نظر از نگارنده است و جایی دیگر ندیده ام.

مقایسه با بلاغت عربی: در بلاغت عربی: برخی مثال‌های استثنای منقطع قابل تحلیل با استخدام‌اند، اما هیچ‌گـاه اسـتثنای منقطـع = استخدام تلقی نشده است.

نتیجه: دیدگاه فشارکی الهام‌گرفته از بلاغت عربـی اسـت، اما در تعمیم دچار اغراق نظری شده است.

استخدام «در لغـت بـه معنـی «بـه خـدمت گـرفتن» اسـت و در اصطلاح بدیع، به خدمت آوردن یک واژه به دو معنـی و آن بـدین گونه است که واژه‌ای که دو معنی دارد، در کلام بیاورند، آن گونـه که نسبت به لفظ یا بخشی از کلام معنـایی و نسـبت بـه لفـظ یـا بخش دیگر معنای دیگری از آن دریافت گردد. یا از کلمه‌ای یـک معنی و از ضـمیر مربـوط بـدان معنـایی دیگـر بـه ذهـن برسـد» (صادقیان، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۷).

محـور تأکیـد: ۱. «واژه»؛ ۲. «دو معنـی»؛ ۳. «تقابـل لفـظ / ضمیر»

نقاط قوت: ۱. تعریف متعادل و آموزشـی؛ ۲. پوشـش هـر دو نوع: استخدام مظهر، استخدام مضمر؛ ۳. نزدیکی زیـاد بـه تعریـف قزوینی و تفتازانی

نقاط ضعف: ۱. فقدان عنصـر اراده هم‌زمـان یـا توزیع‌شـده ۲. عدم تمایز روشن با ایهام؛ ۳. سکوت درباره قرینه‌ها

چندپیوندی «یعنی اینکه یکی از سازه ها (= اجزا)ی سخنی با دو پاره از همان سخن در پیوند باشد و در پیوند با هر یک از آن‌هـا معنی دیگری داشته باشد؛ به دیگر سخن چند پیوندی یعنی اینکـه واژه یا ترکیبی دو معنایی در پیوند با دو چیز به جای دو بار یک بار چنان به کار رود که در پیوند با هر یک از آن دو چیز، معنایی دیگر بپـذیرد» (راسـتگو، ۱۳۹۷، ص. ۲۷۵). «چنـد پیونـدی کـه گونـه ویژه‌ای از چندمعنایی است، همان است کـه بـدیعیان «اسـتخدام» نامیده‌اند. گفتنی است که اسـتخدام گونـهٔ دیگـری نیـز دارد و آن چنین است که از واژه‌ای چندمعنایی، یکی از معانی آن خواسته شود و از ضمیر یا شناسه‌ای که بدان پیوند دارد، معنی دیگر آن» (همان، ص. ۲۷۶-۲۷۵).

«مؤلفه‌هایی که در این تعریف بر آن‌هـا تأکیـد شـده، از ایـن قرارند:۱) سازه‌ها یا اجزای سخن: کلی‌تر از واژه یا ترکیب یا عبارت است. ۲) چندمعنایی و دومعنایی: از هر دو استفاده شـده اسـت. ۳) پیوند با دو بخش از سخن: پیوند با بخش‌های سخن (نه عبارت یـا جمله یا فعل) یکی از دلایل معنایابی متفاوت دانسته شده است. ۴) حذف: لفظ مستخدم به جای دو بار با دو معنی متفاوت، یک بار به کار رفته است.» (کمالی فرد، ۱۴۰۱، ص. ۱۴۴)

دیدگاه «چندپیوندی» (راستگو): تعریف: ۱. یـک سـازه بـا دو بخش از سـخن پیونـد می‌خـورد، در هـر پیونـد معنـایی متفـاوت می‌گیرد؛ ۲. استخدام = گونه‌ای خاص از چندمعنایی.

محور تأکید: ۱. «پیوند» به‌جای «واژه»؛ ۲. ساختار شبکه‌ای معنـا؛ ۳. حذف تکرار لفظ

حسن‌ها: ۱. نوآوری اصـطلاحی (چندپیونـدی)؛ ۲. توجـه بـه سازه‌های سخن (فراتر از واژه)؛ ۳. تحلیل زبان‌شناختی و ساخت‌گرا؛ ۴. تصریح به حذف (economy of expression)

عیب‌ها: ۱. تبدیل استخدام به زیرمجموعه چندمعنایی؛ ۲. از دست رفتن استقلال بدیعی؛ ۳. فاصله گرفتن از سنت تاریخی بلاغت.

مقایسه با بلاغت عربی: استخدام = آرایه‌ای خاص، نـه صـرفاً سازوکاری از چندمعنایی.

استخدام: «به کارگیری کلمات به گونه‌ای است که بـا افعـالِ مختلف، معانی متفاوت بیابد» (محبتی، ۱۳۸۶، ص. ۹۹). چون زبان فارسی حالتی ترکیبی دارد (بـه ویـژه در فعلهـای مرکـب) صـنعت استخدام موارد کاربردش بسیار زیاد است و این زبان از این جهـت جزو پربارترین زبان‌های هستی است چه خاصیت ترکیبی‌اش بسیار قوی است.

دیدگاه محبتی (فعل‌محور): تعریف: «به کارگیری کلمـات بـه گونه‌ای که با افعال مختلف، معانی متفاوت بیابد».

محور تأکید: ۱. فعل (به‌ویژه فعل مرکب فارسـی)؛ ۲. ظرفیـت ترکیبی زبان فارسی

نقاط قوت: ۱. توجه درست به ویژگی ساختاری زبـان فارسـی؛ ۲. توضـیح چرایـی فراوانـی اسـتخدام در فارسـی؛ ۳. رویکـرد زبان‌شناختی کاربردی

نقاط ضعف: ۱. انحصـار در فعـل؛ ۲. نقـض جامعیـت (اسـم، ضمیر، ترکیب نادیده گرفته می‌شود)؛ ۳. فاصـله از تعریـف بـدیعی کلاسیک

استخدام: «مثل ایهام دو معنایی نیست بلکه فقط یکـی از واژه ها دو معنا دارد و به این صورت که معنی آن واژه در جملـه اول بـا معنای آن در جمله دیگر متفاوت است» (وحیـدیان کامیـار، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۵).

تعریف: ۱. فقط یک واژه دو معنا دارد؛ ۲. در دو جملـه معنـای متفاوت می‌یابد.

نقاط قوت: ۱. تأکید بـر تمـایز اسـتخدام و ایهـام؛ ۲. سـادگی آموزشی

نقاط ضعف: ۱. نادیده گرفتن: نقش ضمیر و پیونـد نحـوی؛ ۲. هم‌زمانی معانی؛ ۳. تقلیل استخدام به «دو جمله»؛ ۴. عدم جامعیت نسبت به انواع کلاسیک (تعریف بیش‌ازحد ساده‌شده)

استخدام «در لغت به معنی به خدمت گرفتن و در اصـطلاح بـه دو مـورد اطـلاق می‌گـردد: اول لفظـی دارای دو معنـی اسـت کـه باهمراهی یک لفظ یک معنی و باهمراهی لفظ دیگر معنـی دیگـر داشته باشد.

دوم لفظی دارای دو معنی است که از آن لفظ یک معنی و از ضمیری که به آن لفظ میگردد معنی دیگر اراده شود یا دو ضمیر به او بر میگردد که از یک ضمیر یک معنی و از ضمیر دیگر معنی دیگر اراده می‌شود.

لفظی که در صنعت استخدام موردنظر است ممکن است در دو معنی حقیقی یا دو معنی مجازی یا در یک معنی حقیقی و در یک معنی مجازی به کار رود» (اسفندیارپور، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۶).

این تعریف، در مقایسه با تعاریف عربی: هم‌سویی روشن با سنت بلاغی عربی می‌توان گفت بازتاب تلفیقیِ دیدگاه ابن مالک و قزوینی – تفتازانی است.

استخدام: «صنعت استخدام آن است که واژه‌ای را به یکی از انحاء زیر در دو معنا به کار برند.

لفظی به دو عبارت مربوط شود و با هر یک، معنایی جز آنچه با دیگری دارد داشته باشد» (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص. ۱۳۷).

۲. از خود لفظ یک معنا و از ضمیری که به آن بر میگردد یا اشاره‌ای که به آن می‌شود معنای دیگری اراده شود.

۳. یک ضمیر در سخنی تکرار شود و گمان رود که هر دو به یک معنا بر می‌گردند. درحالی‌که با تأمل معلوم شود که مرجع آن‌ها دو تاست.» ۴. یک ضمیر در یک کاربرد به دو چیز برگردد» (همان، ص. ۱۳۹–۱۳۷).

بند ۱ ← نزدیک به ابن مالک، بقیه ← منطبق با خطیب قزوینی – تفتازانی است

این تعریف چند حالت را فهرست می‌کند: ۱. یک لفظ با دو عبارت، دو معنا بدهد؛ ۲. معنا از لفظ و ضمیر متفاوت باشد؛ ۳. تکرار ضمیر با دو مرجع پنهان؛ ۴. یک ضمیر با دو مرجع هم‌زمان. در واقع تعریف به‌جای «ماهیت»، بیشتر گونه‌شناسی می‌کند.

مؤلف کاروند چنین آورده است: استخدام– «آن است که کلمه در اجاع به کلمات و ضمایر مختلف، یا در ترکیب با کلمات مختلف، معانی مختلف دهد و دو گونه است: الف: استخدام فعل: هر گاه فعلی که در ژرف ساخت جمله بیش از یک بار وجود داشته باشد و در رو ساخت یک بار ذکر شود به گونه‌ای که اگر در روساخت نیز تکرار گردد در ترکیب با کلمات مختلف معانی مختلف دهد، در بدیع استخدام گفته می‌شود. ... ب: استخدام اسم (غیر فعل): آن است که اسم (یا کلمه‌ای غیر از فعل از قبیل صفت و ضمیر) به گونه‌ای در شعر و نثر به کار رود، که در ارجاع به اسم و ضمیری یک معنا و در ارجاع به اسم و ضمیری دیگر معنای دیگر بدهد» (صدر، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۰–۱۲۹).

این تعریف، تمرکز روی ارجاع‌ها و رابطه کلمه با کلمات/ضمایر دیگر دارد. دو شاخه تعریف شده: ۱. فعل: که در ساختار ژرف و روساخت متفاوت عمل می‌کند و معانی متعدد می‌دهد؛ ۲. اسم/صفت/ضمیر: که بسته به ارجاع، معانی مختلفی می‌دهد. تاکید دارد که استخدام در شعر و نثر باعث تعدد معنایی کلمه می‌شود.

نقاط قوت: ۱. تقسیم‌بندی دقیق بین فعل و غیر فعل؛ ۲. توجه به نقش «ارجاع» و ساختار جمله؛ ۳. کاربرد عملی در تحلیل شعر و نثر.

نقاط ضعف: ۱. پیچیدگی در فهم اصطلاحات «ژرف ساخت» و «روساخت» برای خواننده غیرمتخصص؛ ۲. کمتر روی یکپارچگی معنایی یا نحوه انتقال معنی تمرکز دارد؛ بیشتر توصیفی است. تعریف صدر: نزدیک به ابن مالک، تمرکز بر ساختار و جایگاه کلمه در جمله

در جای دیگری چنین آمده است: استخدام: «در بهره گیری از دو معنای واژه برای ساختن تصویر، کاربرد دیگری در آثار ادبی دیده می‌شود که قدما به آن «استخدام» گفته‌اند و آن‌چنان است که از خود واژه یک معنا و از ضمیری که بدان بر می‌گردد، معنای دیگری فهمیده شود یا به طور کلی واژه در ربط به عناصری در کلام یک معنی و در ربط به عناصر دیگر معنای دیگر بدهد» (انوری و عالی عباس‌آباد، ۱۳۹۳، ص. ۵۲). «موضوع استخدام در تشبیه را که در اینجا مطرح کردیم قدما در ضمن بحث از وجه شبه عقلی مطرح کرده‌اند عبدالقاهر جرجانی وجه شبه عقلی را سه گونه می‌داند. یکی از آن قسم آن است که دو معنی از یک چیز حاصل شده باشد (همان، ص. ۵۵).

نقاط قوت: ۱. ارتباط مستقیم با هنر ادبی و «تصویرسازی» را مشخص می‌کند. امکان تعمیم به تمام کلمات (اسم، فعل، صفت، ض۲. میر) وجود دارد.

نقاط ضعف: ۱. تقسیم‌بندی بین فعل و غیر فعل ندارد؛ ۲. کمتر به جزئیات ساختاری یا روش‌های مختلف ارجاع اشاره شده است. ۳. کمتر روی «تکرار کلمه در ژرف ساخت» تمرکز دارد.

مؤلف «بدیع از بلاغت» چنین آورده است: استخدام: «گونه‌ای دیگر از ایهام و عبارت است از اینکه: ۱. در بیت واژه‌ای بیاید که با توجه به واژه و یا عبارتی در آن بیت یک معنا و با توجه به واژه و یا عبارتی دیگر معنایی دیگر بیابد و هر دو معنا موردنظر شاعر باشد. ۲. در بیت واژه‌ای بیاید با معنایی و در همان بیت یا بیت دیگر ضمیری باشد که مرجع آن همان واژه است و با توجه به آن ضمیر، آن واژه، معنایی دیگر بیابد» (مرتضایی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۹).

«نکته در تمام ساختارهای تشبیهی که جنس مشبه و مشبه به متفاوت است، مثلاً مشبه حسی است و مشبه به عقلی و یا برعکس و در بیشتر ساختارهایی که جنس مشبه و مشبه به یکی

است، مثلاً هر دو حسی و یا عقلی است و وجه شبه هم ذکر شده صنعت استخدام وجود دارد» (همان، ص. ۱۶۹).

دو نوع: ۱. لفظ + دو قرینه ← هر دو معنا مقصود ۲. لفظ + ضمیر ← تغییر معنا؛ سپس استخدام را به تشبیه و وجه شبه عقلی پیوند می‌زند. ۳. مقایسه با تعاریف عربی: ۱. نوع دوم ← مطابق با قزوینی؛ ۴. توسعه تفسیری فارسی بر پایه سنت عربی.

نقاط قوّت: ۱. توجه به «قصد هر دو معنا» ۲. پیوند با بلاغت معنوی و تشبیه

نقاط ضعف: ۱. تعمیم بیش از حد (تقریباً همه تشبیهات!)؛ ۲. اختلاط استخدام با تحلیل تشبیه

استخدام: «در لغت به معنی به خدمت خواستن و به خدمت پذیرفتن و از زیباترین و دشوارترین آرایه های بدیعی است که در آن واژه یا عبارتی دو یا چندمعنایی به کار گرفته می‌شود که در پیوند با واژه یا عبارت‌های دیگر کلام هر دو معنای آن منظور است. به سخن دیگر محور استخدام یک واژه است که در دو پیوند به کار رفته است. بنابراین استخدام از مصادیق زیبای ایجاز است» (عقدایی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۴-۱۰۳).

در این تعریف به واژه و عبارت هر دو اشاره شده است؛ ۱. دو یا چندمعنایی؛ ۲. در پیوند با واژه یا عبارت‌های دیگر کلام. ۳. در ادامه تعریف آورده است: «محور استخدام یک واژه است»؛ ۴. استخدام از مصادیق زیبای ایجاز است.» ... «گونه دیگری هم از استخدام وجود دارد. در این‌گونه یک واژه یا عبارت چندمعنایی در بیت به کار میرود که یکی از معانی آن منظور است ولی از ضمیری که بدان باز می‌گردد معنای دیگرش خواسته می‌شود» (همان، ص. ۱۰۵).

در تعریفی که از گونه دیگری از این صنعت ارائه می‌دهد: ۱. یک واژه یا عبارت؛ ۲. چندمعنایی؛ ۳. در بیت؛ ۴. از ضمیری که بدان باز می‌گردد.

تعریف زیباشناسانه: ۱. واژه یا عبارت چندمعنایی؛ ۲. هر دو معنا در پیوندهای مختلف مراد؛ ۳. تأکید بر ایجاز؛ ۴. ذکر گونه ضمیرمحور

نویسنده مقاله «ساختار صنعت استخدام و تشخیص آن بر پایه حذف» چنین آورده است: «هرگاه واژه‌ای، ترکیبی یا عبارتی دو یا چندمعنایی به گونه‌ای در کلام به‌کار رود که در پیوند با لفظی (همچنین فعل یا ترکیب) در یک جمله (یا جمله‌واره)، یک معنا را بدهد و در پیوند با لفظی (یا فعل، ترکیب، و عبارتی) دیگر در جمله‌ای (یا جمله‌وارهای) دیگر معنای دیگری بدهد به‌گونه‌ای که اگر هر یک از دو معنا را اختیار نکنند معنی کامل ودقیق به دست نیاید، صنعت استخدام به‌کار رفته است. به‌کلامی دیگر در ژرف‌ساخت کلام، لفظ مستخدم دو بار به‌کار گرفته شده؛ ولی در روساخت یک بارِ آن حذف شده است» (کمالی‌فرد، ۱۴۰۱، ص. ۱۴۶-۱۴۵).

بررسی تعاریف فارسی

در یک جمع بندی کلی: از بررسی تعاریف این صنعت در کتاب‌های بلاغی فارسی موارد زیر به دست آمد:

کتاب‌هایی که تکیه بردو معنی دارند: (جام هروی، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۴؛ مازندرانی، ۱۳۷۶، ص. ۳۳۲؛ فندرسکی، ۱۳۸۱، ص. ۹۰؛ آق اولی، ۱۳۸۱، ص. ۱۸۷؛ رجایی، ۱۳۵۹، ص. ۳۵۳؛ آهنی، ۱۳۶۰، ص. ۱۹۵؛ قنبری، ۱۳۶۸، ص. ۱۱۸-۱۱۷؛ شمیسا، ۱۳۹۸، ص. ۱۳۷؛ نوروزی، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۲؛ کزازی، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۲؛ فشارکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۲؛ صادقیان، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۷؛ راستگو، ۱۳۹۷، ص. ۲۷۵؛ رنجبر، ۱۳۸۵، ص. ۴۱؛ طباطبایی، ۱۳۸۶، ص. ۱۳۷؛ محمدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۲؛ انوری و عالی عباس‌آباد، ۱۳۹۳، ص. ۵۲؛ مرتضایی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۹)

کتاب‌هایی که بر بیش از دو معنی (بر چند معنی- (معنی متعدد) اشاره می‌کنند: (گرکانی، ۱۳۷۷، ص. ۴۸؛ تقوی، ۱۳۶۳، ص. ۲۴۵-۲۴۴؛ دایی جواد، ۱۳۳۵، ص. ۶۵؛ نشاط، ۱۳۴۲، ص. ۳۰۲؛ همایی، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۸؛ زاهدی، ۱۳۷۷، ص. ۴۰۹؛ بهزادی اندوهجردی، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۸؛ نوروزی، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۲؛ محبتی، ۱۳۸۶، ص. ۹۹؛ وحیدیان کامیار، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۵؛ عقدایی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۴-۱۰۳)

کتاب‌هایی که اشاره به حقیقی و مجازی کرده‌اند: (مازندرانی، ۱۳۷۶، ص. ۳۳۲؛ فندرسکی، ۱۳۸۱، ص. ۹۰؛ گرکانی، ۱۳۷۷، ص. ۴۸؛ نشاط، ۱۳۴۲، ص. ۳۰۲؛ زاهدی، ۱۳۷۷، ص. ۴۰۹؛ قنبری، ۱۳۶۸، ص. ۱۱۸-۱۱۷)

کتاب‌هایی که این صنعت را در نظم و نثر بررسی کرده‌اند: (دایی جواد، ۱۳۳۵، ص. ۶۵؛ همایی، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۸؛ محبتی، ۱۳۸۶، ص. ۹۹)

کتاب‌هایی که به تفاوت استخدام و ایهام پرداخته‌اند: (شمیسا، ۱۳۹۸، ص. ۱۳۷؛ کزازی، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۲؛ صادقیان، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۷؛ انوری و عالی عباس‌آباد، ۱۳۹۳، ص. ۵۲)

کتاب‌هایی که این صنعت را به‌چند بخش تقسیم کرده‌اند:

چهار قسم: (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص. ۱۳۷)

– **کتاب‌هایی که به سه گونه تقسیم کرده‌اند:** (زاهدی، ۱۳۷۷، ص. ۴۰۹؛ شمیسا، ۱۳۹۸، ص. ۱۳۷)

– **کسانی‌که به دو قسم پرداخته‌اند:** (آهنی، ۱۳۶۰، ص. ۱۹۵؛ نوروزی، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۲؛ راستگو، ۱۳۹۷، ص. ۲۷۵؛ مرتضایی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۹؛ عقدایی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۴-۱۰۳)

– **کتاب‌هایی که به شبه استخدام پرداخته‌اند:** (گرکانی، ۱۳۷۷، ص. ۴۸؛ زاهدی، ۱۳۷۷، ص. ۴۰۹)

– **کتاب‌هایی که این صنعت را در لفظ و ضمیر راجع به آن بررسی کرده‌اند:** (جام هروی، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۴؛ تقوی، ۱۳۶۳، ص. ۲۴۵–۲۴۴؛ دایی جواد، ۱۳۳۵؛۶۵؛ نشاط، ۱۳۴۲، ص. ۳۰۲؛ همایی، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۸؛ زاهدی، ۱۳۷۷، ص. ۴۰۹؛ آهنی، ۱۳۶۰، ص. ۱۹۵؛ بهزادی اندوهجردی، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۸؛ فشارکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۲؛ رنجبر، ۱۳۸۵، ص. ۴۱؛ طباطبایی، ۱۳۸۶، ص. ۱۳۷؛ محمدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۲)

– **کتاب‌هایی که در دو ضمیر که راجع به یک لفظانند:** (مازندرانی، ۱۳۷۶، ص. ۳۳۲؛ فندرسکی، ۱۳۸۱، ص. ۹۰؛ گرکانی، ۱۳۷۷، ص. ۴۸؛ آق‌اولی، ۱۳۸۱، ص. ۱۸۷؛ نشاط، ۱۳۴۲، ص. ۳۰۲؛ رجایی، ۱۳۵۹، ص. ۳۵۳؛ آهنی، ۱۳۶۰، ص. ۱۹۵؛ قنبری، ۱۳۶۸، ص. ۱۱۸–۱۱۷)

بر پایهٔ تشبیه؛ و بدون تشبیه: استخدام تشبیهی، استخدام غیر تشبیهی، استخدام ضمیر» (شمیسا، ۱۳۹۸، ص. ۱۳۷).

کتاب‌هایی که معتقدند: «**تمام استثناهای منقطع به گونه‌ای از صنعت «استخدام» برخوردارند.**» (فشارکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۲)

– **کتاب‌هایی که استخدام را زیر مجموعه (گونه‌ای) از ایهام می‌دانند، چنین آورده‌اند:**

استخدام: «که می‌توان آنرا در پارسی «گمارش» نامید، از دیگر آرایه هایی است که از ایهام بر می‌آیند و مایه می‌گیرند. (کزازی، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۲؛ داد، ۱۴۰۰، ص. ۲۸؛ محمدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۲) «چند پیوندی که گونه ویژه‌ای از چندمعنایی است، همان است که بدیعیان «استخدام» نامیده‌اند (راستگو، ۱۳۹۷، ص. ۲۷۵).

– **کتاب‌هایی که در تعریف این صنعت تکیه بر «فعل» دارند (مبنای آن‌ها «فعل» است).**

(شمیسا، ۱۳۹۸، ص. ۱۳۷) (محبتی، ۱۳۸۶، ص. ۹۹؛ محمدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۲).

– **کتاب‌هایی که در تعریف این صنعت تکیه بر «لفظ» دارند (مبنای آن‌ها «لفظ» است).**

(جام هروی، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۴؛ مازندرانی، ۱۳۷۶، ص. ۳۳۲؛ فندرسکی، ۱۳۸۱، ص. ۹۰؛ گرکانی، ۱۳۷۷، ص. ۴۸؛ آق‌اولی، ۱۳۸۱، ص. ۱۸۷؛ تقوی، ۱۳۶۳، ص. ۲۴۵–۲۴۴؛ دایی جواد، ۱۳۳۵؛۶۵؛ نشاط، ۱۳۴۲، ص. ۳۰۲؛ رجایی، ۱۳۵۹، ص. ۳۵۳؛ زاهدی، ۱۳۷۷، ص. ۴۰۹؛ آهنی، ۱۳۶۰، ص. ۱۹۵؛ قنبری، ۱۳۶۸، ص. ۱۱۸–۱۱۷؛ کزازی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۲؛ فشارکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۲؛ صادقیان، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۷؛ محبتی، ۱۳۸۶، ص. ۹۹؛ وحیدیان کامیار، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۵؛ رنجبر، ۱۳۸۵، ص. ۴۱؛ طباطبایی، ۱۳۸۶، ص. ۱۳۷؛ انوری و عالی عباس‌آباد، ۱۳۹۳، ص. ۵۲؛ مرتضایی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۹)

– **کتاب‌هایی که در تعریف این صنعت اشاره به جمله و عبارت دارند (مبنای آن‌ها جمله و عبارت است).**

(همایی، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۸؛ نوروزی، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۲؛ عقدایی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۴–۱۰۳)

بحث و نتیجه‌گیری

بررسی تعاریف متأخر فارسیِ استخدام نشان می‌دهد که گرچه این تعاریف در پی تبیین ظرفیت‌های ساختاری زبان فارسی و گسترش دامنه این صنعت بوده‌اند، اما غالباً با توسعه بیش‌ازحد مفهوم، به خلط استخدام با چندمعنایی، ایهام، و حتی ساخت‌های نحوی‌ای چون استثنای منقطع انجامیده‌اند. در حالی‌که سنت انگلسی با تمرکز بر فعل و بلاغت عربی و هندی، با تمرکز بر لفظ مشترک، توزیع معنایی مبتنی بر قرینه و به‌ویژه نقش ضمیر، چارچوبی منسجم‌تر و مانع‌تر برای تعریف این صنعت فراهم می‌آورد؛ چارچوبی که می‌تواند مبنای بازتعریف علمی‌تر استخدام در بلاغت فارسی قرار گیرد.

تعریف ترکیبی– نهایی– پیشنهادی: استخدام صناعتی است در بدیع که در آن گوینده، لفظ یا سازه‌ای زبانیِ واحد و چندمعنایی (حقیقی، مجازی یا مشترک لفظی) را در کلام تنها یک‌بار در سطح روساخت به‌کار می‌برد، امّا در پیوند با عناصر ارجاعی یا وابسته‌های نحوی و سیاقیِ پیرامون آن (مانند ضمیر، اسم اشاره، تمییز، حال، توابع، فعل یا سازه‌های هم‌نقش)، هر یک از معانی آن را به‌طور آگاهانه و هم‌زمان فعّال می‌سازد؛ به‌گونه‌ای که در سطح ژرف‌ساخت، آن سازه گویی دو بار یا بیشتر در دو جهت معنایی متمایز استعمال شده است.

در استخدام، برخلاف ایهام، این معانی موجب سرگردانی مخاطب نمی‌شوند، بلکه هر یک در پیوند با قرینهٔ خاصّ خود به‌روشنی فهمیده شده و همگی در ساخت معنای نهاییِ سخن مشارکت دارند.

چرا این تعریف؟

۱– جامع است چون: ۱. سه نوع چندمعنایی را پوشش می‌دهد (حقیقی–مجازی، مشترک لفظی، عام–خاص)؛ ۲. نقش ضمیر/ متعلق را که در سنت کلاسیک ضروری است، وارد می‌کند؛ ۳. تحلیل زبان‌شناختی (روساخت/ ژرف‌ساخت) را حفظ می‌کند؛ ۴. هم

نمونه‌های فارسی و هم عربی و... را شامل می‌شود؛ ۵. هم در یک جمله و هم در چند جمله قابل اعمال است.

۲- مانع است چون: ۱. آن را از ایهام جدا می‌کند (در ایهـام تردیـد است؛ در استخدام «توالی معنـایی»؛ ۲. آن را از مجـاز و مشـترک لفظی جدا می‌کند (در استخدام «بازگشت نحوی» وجـود دارد)؛ ۳. آن را از «صرفِ چندمعنایی بودن» متمایز می‌کند.

تحلیل و تبیین تعریـف پیشـنهادی اسـتخدام بـر اسـاس شواهد متنی:

۱) «وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (انعام ص. ۵۹)

نکتهٔ بسیار ظریف اینجاست کـه فعـل واحـد «تسـقط» در ارتباط با هر یک از معمول‌های خود، الزاماً یـک معنـای واحـد ندارد: ۱. ورقهٔ ← تسقط= افتـادن واقعـی بـرگ؛ ۲. حَبَّـهٔ ← تسقط= افتادن یا فرو رفتن دانه در زمین؛ ۳. رَطْب ← تسقط= معنایی متناسب بـا اشـیای تـر و تـازه؛ ۴. یـابِس ← تسـقط= معنایی متناسب با اشیای خشک و افتان.

فعل «تسقط» در اسناد بـه «ورقـهٔ»، «حبـهٔ»، «رطـب» و «یابس» نمی‌تواند در همهٔ موارد دقیقاً یک معنـا داشـته باشـد، بلکه در کنار هریک معنایی متفاوت می‌یابـد؛ زیـرا در آن، یـک فعل واحد + چند معمول + چند معنای متفاوت داریـم، بی‌آنکـه لازم باشد ضمیر یا اسم اشاره‌ای وجود داشته باشد. ایـن شـاهد مستقیماً مؤید آن قسمت از تعریف است که استخدام را از قالب سنتیِ «لفظ + ضمیر» خارج می‌کند.

(۲) ما انشَدَ الدمامینی لابن نباته: (المرادی، ۱۹۸۸م، ج۲، ص. ۵۱۲)

رَشَفْتُهَا فِي مَكَانِ خَلْوَتِهَا وَجِيْدُ الْحُسْنِ ثَمَّ قَدْ جُمِعَا

حَلَّتْ مَذَاقًا وَمَشْرَبًا وَفَمًا وَالْجِيدَ وَالشَّعْرَ وَالصِّفَاتِ مَعًا

«حَلَّتْ» و شش معنای آن: حَلَّتْ ← مَذَاقًا / مَشْرَبًا / فَمًا / الجِيدَ / الشَّعْرَ / الصِّفَاتِ ← شـش معنـای متناسـب بـا شـش متعلَّق

یعنی یک فعل واحد که در ارتباط با عناصر مختلف پـس از خود، معانی متفاوت پیدا می‌کند. بـا ضـمیر «هـا» و سـپس بـا هریک از اسم‌های پس از خود، معنای خاصی پیدا می‌کنـد و در مجموع شش معنا از یک لفظ به دست می‌آید.

اهمیت این شاهد در این اسـت کـه اینجـا دیگـر بـا یـک استخدام دووجهی مواجه نیستیم؛ بلکـه یـک واحـد زبـانی، بـه کمک قرائن متعدد، چند معنای مراد را به خود می‌گیرد.

بنابراین: یک لفظ ← چنـد معنـای مـراد ← چنـد قرینـه متفاوت، با آن بخش از تعریف پیشنهادی که «دو یا چند معنـا» را امکان‌پذیر می‌داند، منطبق است و نشان می‌دهد که استخدام الزاماً به «دو معنا» محدود نیست.

۳) استخدام با دو ضمیر و سه جهت معنایی:

فسقى الغَضَا والسّاكنيه وإن همُ

شبُّوهُ بين جوانحي وضلوعي

(بحتری، ۱۹۱۱ص. ۱۵۳)

واژهٔ «الغضا» در مصراع نخست تنها یک بار آمده است، اما در ادامه دو ضمیر به آن بازمی‌گردند: «الساکنیه»: ضمیر «ـه» در «الساکنیه» به «الغضا» بازمی‌گردد و معنای مکان/ سرزمین الغضا را فعال می‌کند؛ یعنی ساکنان آن مکان.

شبّوه: ضمیر «ـه» در «شبّوه» نیز به «الغضا» بـازمی‌گردد، اما این بار معنای شـجر الغضـا و آتـش حاصـل از آن را فعـال می‌کند. بنابراین یک لفظ واحد: «الغضـا» در سـطح روسـاخت یک بار آمده، ولی در سطح ژرف‌ساخت در چنـد جهـت معنـایی فعال شده است: الغضا ← مکان /// الغضـا ← شـجر/ آتش شجر

این شاهد به‌طور ویژه از «عناصر ارجـاعی یـا وابسـته‌های نحوی» پشتیبانی می‌کند؛ زیرا در اینجا خودِ ضمایرِ عائد بر لفظ واحد، ابزار فعال‌سازی معانی متفاوت‌اند.

۴) استخدام با دو وابسته نحوی:

شنیدم که جشنی ملوکانه ساخت

چو چنگ اندر آن بزم خلقی نواخت

(سعدی، ۱۳۸۵ص. ۳۷۰)

تحلیل بر اساس تعریف پیشـنهادی: لفـظ «نواخـت» تنهـا یک بار در سطح روساخت آمده است؛ اما در ارتباط بـا دو سـازه متفاوت، دو معنای متمایز را فعال می‌کند: ۱) چنگ نواخت ← «نواختن» به معنای زدن و به صـدا درآوردن سـاز؛ ۲) خلـق را نواخت ← «نواختن» به معنای لطف و مرحمت کردن.

در اینجا، «چنگ» و «خلق» دو قرینـه نحـوی ـ معنـایی مستقل‌اند که دو معنای متفاوت فعل را فعال می‌کنند. بنـابراین، اگرچه صورت فعلی «نواخت» فقط یک بار ذکر شده، در سـطح ژرف‌ساخت گویی دو فعل متفاوت به کار رفتـه اسـت: «چنـگ زد» و «خلق را نواخت/لطف کرد». این دقیقاً با بخـش تعریـف درباره «بازگشت معنایی به وابسته‌های نحـوی» مطابقـت دارد. این شاهد همچنین نشان می‌دهد که استخدام الزاماً بـه حضـور ضمیر محدود نیست.

۵) استخدام با دو مرجع معنایی:

چو زادسرو مرا راست دید در همه کار

در اینجا واژه «راست» یک بار در سطح روساخت آمـده، امـا در ارتباط با دو جهت معنایی متفاوت فعال می‌شود:

۱) در پیوند با «سرو»: راست به معنـای راسـت و صـاف بـودن قامت؛ ۲) در پیوند با «مرا» / شاعر: راست به معنـای صـادق و درست بودن.

بنابراین، یـک صـورت لفظـی واحـد، به‌واسـطه دو رابطـه متفاوت با عناصر پیرامونی، دو معنای مستقل را فعـال می‌کنـد. این نمونه برای تعریف پیشـنهادی نشـان می‌دهـد اسـتخدام را نباید فقط به الگوی «لفظ + ضمیر» محدود کرد؛ بلکه رابطه لفظ با عناصر نحوی و سیاقی پیرامـونش می‌توانـد عامـل فعال‌سـازی معانی متعدد باشد.

۶) برای حقیقی–کنایی/مجازی:

چون اشک بیندازیش از دیدهٔ مردم
آن را که دمی از نظر خویش برانی

(حافظ، ۱۴۰۱ص. ۳۳۷)

سازه فعلی «بیندازی» یـک بـار در سـطح روسـاخت آمـده است.

در پیوند با «اشک» / / بیندازی = اشک ریختن // امـا در پیوند با «دیدهٔ مردم» // بیندازی = خوار و بی‌ارزش کـردن / از چشم انداختن

یک کاربرد با «اشک» معنای گریستن و کـاربرد دیگـر بـا «دیده مردم» معنای کنایی «بی‌ارزش کردن» دارد.

بررسی تـاریخی و تطبیقـی تعـاریف اسـتخدام نشـان داد کـه اختلافات موجود نه ناشی از خطا، بلکـه حاصـل تفـاوت در مبـانی نظری بلاغت، نحو و معناشناسی است و نیز علی‌رغم اختلاف‌های ظاهری، سنت بلاغت عربی بر سه اصل بنیادین هم‌داستان اسـت: وجود لفظی واحد با بیش از یک معنا، ارادهٔ هم‌زمان این معـانی در یک ساخت زبانی واحد، و توزیع آن‌ها به‌وسیلهٔ قرینـه‌هایی نحـوی یا معنایی ـ به‌ویژه ضمیر. ابن منقذ بر اشتراک لفظی تأکید می‌کند، ابن مالک به چیدمان نحوی می‌پردازد، و خطیب قزوینی و تفتازانی سازوکار ارجاعی را نظام‌مند می‌سازند.

در بلاغت فارسی، ورود این مفاهیم عمـدتاً از مسـیر ترجمـهٔ آثـار عربی صورت گرفته است؛ اما در دوره‌هـای متـأخر، تـلاش بـرای سازگار کردن این صنعت با ساختار زبان فارسی موجب شکل‌گیری تعاریفی موسّع شده که گاه به خلط نظری انجامیده اسـت. در ایـن میـان، نظریـهٔ آزاد بلگرامـی دربـارهٔ «صـرف‌الخزانه» را می‌تـوان توسعه‌ای هدفمند دانست که با حفظ اصل ارادهٔ هم‌زمـان معـانی و نقش قرینه‌ها، افق تازه‌ای بـرای تحلیل‌هـای تطبیقـی می‌گشـاید؛ هرچند حتی این دیدگاه نیز نیازمند تحدید مفهومی دقیق است.

این پژوهش نشان داد که هیچ‌یک از ایـن تعـاریف بـه‌تنهایی قادر به پوشش همه مصادیق نیستند و باید به تعریفی جامع دسـت یافت که عناصر زیر را دربرگیرد: ۱. وجود یک لفظ مشترک با بیش از یک معنای مُراد؛ ۲. حضور قرینه‌ای که انتقـال از یـک معنـا بـه معنای دیگر را ممکن سازد؛ ۳. امکان استفاده از ضمیر، اسم اشاره، حال، تمییز، یا هر قرینه نحوی و معنایی دیگر؛ ۴. اراده هم‌زمان دو یا چند معنا، نه صرفاً ایهام یـا توریـه؛ ۵. قابلیـت کـاربرد در متـون عربی، فارسی و هندی ـ فارسی و انگلیسی.

بر پایهٔ این بررسی‌ها، می‌توان گفت کـه بـازتعریف کارآمـد استفاده در مطالعات بلاغـی فارسـی بایـد دو شـرط اساسـی را هم‌زمان برآورد: نخست وفاداری به هستهٔ نظـری کلاسـیک ـ یعنی لفظ مشترک و توزیع قرینه‌منـد معنـا ـ و دوم توجـه بـه ظرفیت‌های ساختاری زبان فارسی بدون فروکاستن این صنعت به هر نوع چندمعنایی یا ایهام. تنها با چنین رویکردی است کـه می‌توان چارچوبی تحلیلی، دقیـق و داوری‌پسـند بـرای بررسـی نمونه‌های قرآنـی و ادبـی ایـن آرایـه فـراهم آورد. نتـایج ایـن پژوهش می‌تواند مبنای مطالعـات گسـترده‌تر در حـوزه صـنایع معنوی، تحلیل متون ادبی و بررسی ساختارهای چنـدمعنایی در زبان‌های مختلف قرار گیرد.

References

Abbās, I. (1978). *History of Arabic Literary Criticism*. Beirut. (In Persian)

Āhanī, Gh. Ḥ. (1981). *Maʿānī-ye Bayān*. Tehran: Bonyād-e Qurʾān. (In Persian)

Akkāwī, I. (1996). *Comprehensive Dictionary of Rhetorical Sciences*. Beirut. (In Persian)

al-Madanī al-Shīrāzī, ʿA. (1969). *Anvār al-Rabīʿ fī Anwāʿ al-Badīʿ*. Najaf. (In Persian)

al-Murādī, Moḥammad Khalīl ibn ʻAlī al-Ḥusaynī (1988). *Silk al-Durar fī Aʻyān al-Qarn al-Thānī ʻAshar*. Ed. Akram Ḥasan al-ʻUlabī. Bayrūt: Dār al-Bashā'ir al-Islāmiyya. (In Persian)

Anvarī, Ḥ., & ʿĀlī ʿAbbāsābād, Y. (2014). *Balāghat: Badīʿ and Bayān*. Tehran: Fāṭemī. (In Persian)

Āqā-Owlī, ʿA. (2002). *Durar al-Adab: On Maʿānī, Bayān, and Badīʿ*. Tehran. (In Persian)

Aqdāʾī, T. (2017). *Badīʿ in Persian Poetry*. Tehran. (In Persian)

Askarī, A. (1998). *Al-Ṣināʿatayn: Writing and Poetry*. Beirut. (In Persian)

Āzād Belgrāmī, M. (2003). *Ghazālān-e Hend. tashīh: Sīrūs Shamīsā*. Tehrān: Sedā-ye Moʻāṣer.

Behzādī Andūhjerdī, Ḥ. (1996). *Badīʿ Techniques and Literary Ornamentation*. Tehran: Islamic Azad University. (In Persian)
Buḥturī, Walīd ibn ʻUbayd (1911). *Dīvān*. Ed. ʻAṭiyya Rashīd. Bayrūt: al-Maṭbaʻa al-Adabiyya
Bustānī, B. (1993). *Muḥīṭ al-Muḥīṭ*. Beirut: Librairie du Liban. (In Persian)
Dād, S. (2021). *Dictionary of Literary Terms*. Tehran. (In Persian)
Dāyī-Javād, R. (1956). *The Beauties of Speech: The Science of Badīʿ in Persian*. Isfahan. (In Persian)
Esfandiyārpūr, H. (2004). *ʿArūsān-e Sokhan*. Tehran: Ferdows. (In Persian)
Fandarskī, A. (2000). *Resāla-ye Bayān-e Badīʻ*. Esfahān. (In Persian)
Ḥusaynī, J. (2020). *Rhetorical Devices in the Qurʾān*. Qom.
Ibn Abī al-Iṣbaʿ al-Miṣrī, A. (1368 SH). *Badīʿ al-Qurʾān. 1st ed* (Sayyid ʿAlī Mīrlūḥī, Translat). Mashhad: Āstān Quds Raḍavī. (In Persian)
Ibn Ḥijjah al-Ḥamawī, A. (2001). *Khizānat al-Adab wa Ghāyat al-Arab*. Cairo. (In Persian)
Ibn Munqidh, U. (1960). *Al-Badīʿ fī Naqd al-Shiʿr. Edited by Aḥmad Aḥmad Badawī & Ḥāmid ʿAbd al-Majīd*. Cairo: Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī. (In Persian)
Jām-e Haravī, S. (2020*). Jāmiʿ al-Ṣanāyiʿ wa al-Awzān*. Tehran. (In Persian)
Jurjānī, ʿA. (2006). *Al-Wasāṭa between al-Mutanabbī and His Critics*. Beirut. (In Persian)
Jurjānī, Sh. (2007). *Ḥāshiya ʿalā al-Muṭawwal*. Beirut. (In Persian)
Ḥāfeẓ, Shams al-Dīn Moḥammad (2022). *Dīvān-e Ḥāfeẓ; bā Majmūʻe-ye Taʻlīqāt va Ḥavāshī*. Ed. (In Persian)Moḥammad Qazvīnī and Qāsem Ghanī. Tehrān: Asāṭīr. (In Persian)
Kamālīfard, M. (2023). Sākhtār-e Ṣanʻat-e Estekhdām"…(In Persian)
Kazāzī, J. (1994). *Aesthetic Badīʿ in Persian Speech*. Tehran. (In Persian)
Khaṭīb al-Qazwīnī, M. (1980). *Al-Īḍāḥ fī ʿUlūm al-Balāgha*. Beirut. (In Persian)
Masʻūd-e Saʻd (1985). Dīvān. Ed. Mahdī Nūriyān. Eṣfahān: Kamāl. (In Persian)
Maṭlūb, A. (1989). *Muʻjam al-Naqd al-ʻArabī al-Qadīm*. Baghdād. (In Persian)
Mazandarānī, M. (1997). *Anvār al-Balāgha*. Tehran. (In Persian)
Mesrī, E. (1955). *Taḥrīr al-Taḥbīr*. Qāhere. (In Persian)
Mesrī, E. (2008). *Badīʻ al-Qurʾān*. Qāhere. (In Persian)
Mīmandī, V. (2013). Estekhdām-e Badīʻī.…(In Persian)
Moḥabbatī, M. (2007). *Badīʻ-e Now*. Tehrān. (In Persian)
Moḥammadī, M. (2008). *Maʻānī, Bayān va Badīʻ*. Tehrān. (In Persian)
Murtaḍāʾī, J. (2015). *Badīʿ from Rhetoric*. Tehran. (In Persian)
Našāṭ, M. (1967). *The Beauty of Speech*. Tehran. (In Persian)
Nowbarī, A. (1965). *Dorr-e Maknūn*. Tabrīz. (In Persian)
Nūrūzī, J. (1999). *Ornaments of Speech*. Shiraz. (In Persian)
Qanbarī, M. (1989). *Goharkade. Zanjān*. (In Persian)
Rajāʾī, M. (1980). *Maʿālim al-Balāgha*. Shiraz University. (In Persian)
Ranjbar, A. (2006). *Badīʿ*. Tehran. (In Persian)
Rāstgū, M. (2018). *The Art of Rhetorical Ornamentation (Badīʿ)*. Tehran: SAMT. (In Persian)
Ṣādiqiyān, M. (2008). *Ornaments of Speech in Badīʿ*. Yazd University. (In Persian)
Saʻdī, Moṣleḥ al-Dīn (2006). Kollīyāt-e Saʻdī. Ed. Moḥammad-ʻAlī Forūghī. Tehrān: Hermes. (In Persian)
Ṣadr, M. (2008). *Kārvanad*. Karaj: Jām-e Gol. (In Persian)
Shamīsā, S. (2002). *A New Look at Badīʿ*. Tehran. (In Persian)
Shams al-ʻOlamā Gorgānī, M.Ḥ.. (1988). *al-Bada ʻ al-Badāye ʻ*. Tabrīz. (In Persian)
Subkī, B. (2003). ʿArūs al-Afrāḥ. Beirut. (In Persian)
Suyūṭī, ʿA. (2002). *Muʿtarak al-Aqrān fī Iʿjāz al-Qurʾān*. Beirut. (In Persian)
Suyūṭī, J. (2007). *Al-Itqān fī ʿUlūm al-Qurʾān*. Tehran. (In Persian)
Ṭabāṭabāʾī, M. (2007). *Honar-e Badīʻ*. Qom. (In Persian)
Taftāzānī, S. (1971). *al-Moṭavval*. Beyrūt: Dār al-Kutub al-ʻIlmiyya. (In Persian)
Taftāzānī, S. (1990). *Al-Mukhtaṣar*. With commentary by ʿAbd al-Mutaʿāl al-Ṣaʿīdī. Qom. (In Persian)
Tahānawī, M.ʿA. (1996). *Encyclopedia of Technical Terms of the Sciences and Arts*. Beirut. (In Persian)

Tāj al-Ḥalāwī, ʿA. (1962). *Daqāʾiq al-Shiʿr. Edited by Sayyid Muḥammad Kāẓim Imām*. Tehran University. (In Persian)
Taqavī, N. (1984). *Normative Speech: Maʿānī, Bayān and Persian Badīʿ*. Isfahan. (In Persian)
Vaḥīdīān Kāmyār, T. (2004). *Badīʿ and Aesthetic Theory*. Tehran. (In Persian)
Velavī, S. (2003). *Barrasi-ye Ārā-ye ʻOlamā-ye Balāghat…* Tehrān. (In Persian)
Zāhidī, J. (1967). *Rhetoric in Maʿānī, Bayān and Badīʿ*. Mashhad University. (In Persian)

منابع

آزاد بلگرامی، میرغلامعلی بن نوح (۱۳۸۲). *غزالان الهند* (سیروس شمیسا، مصحح). تهران: صدای معاصر.
آق اولی، عبدالحسین (۱۳۸۱). *درر الأدب: در فن معانی، بیان، بدیع*. تهران: طبع کتاب.
آهنی، غلامحسین (۱۳۶۰). *معانی بیان*. تهران: بنیاد قرآن.
ابن ابی الاصبع، ابومحمد زکی‌الدین عبدالعظیم المصری (۱۳۶۸). *بدیع القرآن*. (سید علی میرلوحی، مترجم). چ۱. مشهد: آستان قدس رضوی.
ابن حجه حموی، أبوبکر محمد بن علی (۲۰۰۱م). *خزانه الادب و غایه الأرب*. قاهره: مصر.
ابن منقذ، اسامه (۱۹۶۰). *البدیع فی نقد الشعر* (احمد احمد بدوی و حامد عبدالمجید، محققان). قاهره– مصر: شرکه مکتبه و مطبعه مصطفی البابی الحلبی و اولاده.
اسفندیارپور، هوشمند (۱۳۸۳). *عروسان سخن*. تهران: فردوس.
انوری، حسن و عالی عباس‌آباد، یوسف (۱۳۹۳). *بلاغت: بدیع و بیان*. چ۱. تهران: فاطمی.
بحتری، ولید بن عبید (۱۹۱۱م). تصحیح عطیه رشید. بیروت: المطبعه الادبیه.
البستانی، بطرس (۱۹۹۳م). *محیط المحیط*. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
بهزادی اندوهجردی، حسین (۱۳۷۵). *بدیع فنون و آرایش‌های ادبی*. چ۱. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
تاج الحلاوی، علی بن محمد (۱۳۴۱). *دقایق الشعر* (سید محمدکاظم امام، تصحیح و حواشی و یادداشت‌ها). تهران: دانشگاه تهران.
التفتازانی، سعدالدین (۱۳۶۹). *المختصر* (لعبدالمتعال الصعیدی، الشرح و التعلیق و الحواشی). قم: انتشارات کتابسرا.
التفتازانی، سعدالدین (۱۹۷۱م). *المطول* (عبدالحمید هنداوی، محقق). بیروت– لبنان: دارالکتب العلمیه.
تقوی، نصرالله (۱۳۶۳). *هنجارگفتار: در فن معانی و بیان و بدیع فارسی*. چ۲. اصفهان: فرهنگسرای اصفهان.
تهانوی، محمدعلی (۱۹۹۶م). *موسوعه کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم* (رفیق العجم، اشراف و مراجعه). (علی دحروج، محقق). بیروت: مکتبه لبنان.
جام هروی، سیف (۱۳۹۹). *جامع الصنایع و الاوزان* (زینب صادقی‌نژاد، مصحح). چ۱. تهران: انتشارات محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
جرجانی، سید شریف (۲۰۰۷م). *الحاشیه علی المطول* (رشید أعرضی، محقق). بیروت: دارالکتب العلمیه.
جرجانی، علی بن عبدالعزیز، (۲۰۰۶م). *الوساطه بین المتنبی و خصومه* (ابراهیم محمد ابوالفضل و علی محمد بجاوی، محققان). لبنان– بیروت: المکتبه العصریه.
حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۴۰۱). *دیوان حافظ؛ با مجموعه تعلیقات و حواشی*. تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی. حافظ: اساطیر.
حسینی، سید جعفر (۱۳۹۹). *أسالیب البدیع فی القرآن*. قم: بوستان کتاب.
الخطیب القزوینی، محمد عبدالرحمن (۱۹۸۰). *الایضاح فی علوم البلاغه* (محمد عبدالمنعم خفاجی، محقق). بیروت: دارالکتاب العلمیه.
داد، سیما (۱۴۰۰). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. چ۸ تهران: مروارید.
دایی جواد، رضا (۱۳۳۵). *زیبایی‌های سخن یا علم بدیع در زبان فارسی*. اصفهان: تأیید.
راستگو، محمد (۱۳۹۷). هنر سخن‌آرایی (فن بدیع). تهران: سمت.
رجایی، محمد خلیل (۱۳۵۹). *معالم البلاغه در علم معانی و بیان و بدیع*. چ۳. شیراز: دانشگاه شیراز.
رنجبر، احمد (۱۳۸۵). بدیع. چ۱. تهران: اساطیر.
زاهدی، جعفر (۱۳۴۶). *روش گفتار (علم البلاغه) در فن معانی، بیان، بدیع*. مشهد: دانشگاه مشهد.
سبکی، بهاءالدین (۲۰۰۳). *عروس الافراح فی شرح تلخیص المفتاح*. الطبعه الاولی. بیروت: المکتبه العصریه.
سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۸۵). *کلیات سعدی*. تصحیح محمدعلی فروغی. تهران: هرمس.
سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن (۱۳۸۶). *الاتقان فی علوم القرآن* (سید مهدی حائری شیرازی، مترجم). (محمد ابوالفضل ابراهیم، مصحح). تهران: امیرکبیر.
سیوطی، عبدالرحمن (۱۴۲۳ق). *معترک الاقران فی إعجاز القرآن* (محمد عبدالرحیم، محقق). بیروت: دارالفکر.
شمس العلماء گرکانی، محمدحسین (۱۳۷۷). *البدع البدایع*. تبریز: احرار.
شمیسا، سیروس (۱۳۸۱). *نگاهی تازه به بدیع*. چ۱۴. تهران: فردوس.

صادقیان، محمدعلی (۱۳۸۷). *زیور سخن در بدیع*. چ۲. یزد: دانشگاه یزد.
صدر، میرعباس (۱۳۸۷). *کاروند*. کرج: جام گل.
طباطبایی، سید محمود (۱۳۸۶). *هنر بدیع*. قم: دارالعلم.
عباس، احسان (۱۹۷۸م). *تاریخ النقد الأدبی عند العرب*. چ۲. بیروت: دارالثقافة.
عسکری، ابوهلال حسن بن عبدالله بن سهل (۱۹۹۸). *الصناعتین، الکتابه و الشعر* (علی محمد البجاوی و محمد ابوالفضل ابراهیم، محقق). بیـروت: المکتبـه العصریه.
عقدایی، تورج (۱۳۹۶). *بدیع در شعر فارسی*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
عکاوی، انعام فعال (۱۹۹۶م). *المعجم المفصل فی علوم بلاغة: البدیع و البیان و المعانی* (احمد شمس‌الدین، مراجعه). بیروت– لبنان: دارالکتب العلمیه.
فندرسکی، ابوطالب بن میرزابیک (۱۳۸۱). *رساله بیان بدیع* (سیده مریم روضاتیان، مقدمه، تصحیح و تحشیه). چ۱. اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی.
قنبری، محبعلی (۱۳۶۸). گوهرکده. زنجان: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی زنجان.
کزازی، جلال‌الدین (۱۳۷۳). *بدیع زیباشناسی سخن پارسی*. تهران: نشر مرکز.
کمالی‌فرد، مژده (۱۴۰۲). ساختار صنعت استخدام و تشخیص آن بر پایه حذف. *پژوهشنامه زبان ادبی*، ۱ (۱).
مازندرانی، محمدهادی (۱۳۷۶). *انوار البلاغه* به کوشش محمدعلی غلامی‌نژاد. تهران: قبله.
محبتی، مهدی (۱۳۸۶). *بدیع نو*. چ۲. تهران: سخن.
محمدی، محمدحسن (۱۳۸۷). *معانی، بیان و بدیع*. تهران، زوار.
المدنی، السید علی صدرالدین بن معصوم (۱۹۶۸م). *انوار الربیع فی انواع البدیع* (شاکر هادی شکر، حقق و تراجم الشعرائه). النجف: مطبعه النعمان.
المرادی، محمد خلیل بن علی الحسینی (۱۹۸۸م). *سلک الدرر فی أعیان القرن الثانی عشر*. تحقیق اکرم حسن العلبی. بیروت: دارالبشائر الاسلامیه.
مرتضایی، جواد. (۱۳۹۴). *بدیع از بلاغت*. چ۱. تهران: بهارستان.
مسعود سعد (۱۳۶۴) *دیوان*. به اهتمام و تصحیح مهدی نوریان. اصفهان: کمال.
مصری، ابن أبی الأصبع (۱۹۵۵م). *تحریر التحبیر فی صناعه الشعر و النثر و بیان إعجاز القرآن* (حفنی محمد شرف، محقق). قاهره: دار إحیاء التراث.
مصری، ابن أبی الأصبع (۲۰۰۸م). *بدیع القرآن* (حفنی محمد شرف، محقق). قاهره: نهضه مصر.
مطلوب، احمد (۱۹۸۹م). *معجم النقد العربی القدیم. بغداد*. طباعه و نشر: دارالشون الثقافیه العامه (آفاق عربیه).
میمندی، وصال (۱۳۹۲). استخدام بدیعی و کشف نمونه‌ای ناشناخته از آن در قرآن کریم. *مجله انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی*، شماره ۲۶، ۱۲۵–۱۵۰ .
نشاط، سید محمود (۱۳۴۶). *زیب سخن یا علم بدیع پارسی*. تهران: کتب ایران.
نوبری، ادیب (۱۳۴۴). *درّ مکنون (در علم بدیع)*. تبریز: سعادت.
نوروزی، جهانبخش (۱۳۷۸). *زیورهای سخن (صناعات ادبی)*. چ۲. شیراز: راهگشا.
وحیدیان کامیار، تقی (۱۳۸۳). *بدیع و دیدگاه زیبایی‌شناسی*. تهران: سمت.
ولوی، سیمین (۱۳۸۲). *بررسی آراء علمای بلاغت پیرامون صنایع معنوی و شواهد قرآنی*. تهران: تابان.